

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Şirinov Ümüdvər İlham oğlu

*Milli hesablar sisteminin (MHS) məlumatları əsasında ölkənin
xarici iqtisadi əlaqələrinin statistik tədqiqi*

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

00000 - Statistika

Elmi rəhbər:

Dos. Ə.İ. Əliyev

Kafedra müdiri:

Prof. S.M. Yaqubov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

<i>GİRİŞ</i>	3
<i>FƏSİL I</i>	<i>MHS-nin və “Qalan dünya” sektoru hesablarının qurulmasının nəzəri-metodoloji əsasları.....</i>	7
<i>1.1.</i>	Makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmada MHS-nin rolu və onun nəzəri əsasları.....	7
<i>1.2.</i>	MHS-də “Qalan dünya” sektoru hesabları, onların qurulması metodikası, təyinatı və xüsusiyyətləri.....	17
<i>1.3.</i>	Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının göstəricilər sistemi və onların təsnifatlaşdırılması.	26
<i>1.4.</i>	Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının təhlilinin əsas istiqamətləri.....	32
<i>FƏSİL II</i>	<i>Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrin statistik tədqiqi.....</i>	37
<i>2.1.</i>	Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin statistik təhlili.....	37
<i>2.2.</i>	Tədiyə balansının standar komponentləri əsasında ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin statistik təhlili	45
<i>2.3.</i>	Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi.....	56
<i>2.4.</i>	Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin statistik modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması.....	62
<i>Nəticə</i>	72
<i>İstifadə</i>	<i>edilmiş ədəbiyyat.....</i>	77

GİRİŞ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ölkənin iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və onun xammal yönümlüyünün dəyişdirilməsi, investisiya cəlbediciliyinin artırılması və rəqabətqabliyyətin yüksəldilməsi, həmçinin innovasiyanın tətbiqinin sürətləndirilməsi problemləri olduqca aktualdır. Formalaşmış vəziyyət və qeyd edilən problemlərin həll edilməsi, ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin etməyə qadir yeni vasitələrin və mexanizmlərin tapılmasını və tətbiqini zəruri edir. Qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi inkişafının mühüm taktiki və strateji vəzifələrinin həll edilməsinə və təsərrüfat subyektlərinin birbaşa dünya təsərrüfat əlaqələrinə cəlb edilməsinə təsir göstərə bilən perspektiv istiqamətlərdən biri xarici iqtisadi fəaliyyətdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir. İqtisadiyyat miqyasında o, ölkənin maliyyə sabitliyinin mühüm amili kimi çıxış edir. İxracdan əldə edilən valyuta daxilolmaları hesabına idxalın artırılmasına və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsinin formalaşdırılmasına nail olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyət müasir texnika və texnologiyanın idxalı hesabına istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yalnız daxili mənbələr hesabına istehsal fondlarının yeniləşdirilməsi problemini həll etmək qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı xarici iqtisadi fəaliyyət uzunmüddətli və sabit istehsal və digər əlaqələr hesabına iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir. Xarici iqtisadi əlaqələr sektorunun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirinə baxarkən onun strukturyaradıcı və sürətləndirmə amili kimi rolunun xüsusilə ayırd edilməsi vacibdir. Məhz bunlar dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı şəraitdə iqtisadi inkişaf üçün bu sektorun strateji əhəmiyyətini müəyyən edir.

Azərbaycan özünün sosial-iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərində dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinə xüsusi önəm vermişdir. Müasir dövrdə də xarici iqtisadi

fəaliyyət Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Odur ki, dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin edən xarici iqtisadi fəaliyyətin stratej istiqamətlərinin əsaslandırılması, bu sektorda müşahidə edilən mühüm meyllərin və onun iqtisadi inkişafa təsir miqyasının statistik təhlili olduqca vacibdir. Başqa sözlə desək, müasir dövrdə milli hesablar sisteminin tamamlayıcı sektoru kimi “qalan dünya” sektoru üzrə tərtib edilən hesabların məlumatları əsasında ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin cari vəziyyətinin və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin statistik qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin iqtisadi inkişafda rolu, o cümlədən onun statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri və praktiki aspektlərini çoxlu sayda yerli və xarici ölkə alimləri öz tədqiqatlarında araşdırmışdır. Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşma səviyyəsinin artması, xarici iqtisadi əlaqələr sektorunun fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici mühit amillərinin təsirinin güclənməsi müasir statistik metodlar və etibarlı informasiya bazası əsasında bu sektorun statistik təhlilini və proqnozlaşdırılmasını zəruri edir.

Dünya təsərrüfat əlaqələrində ölkənin iştirakının, xarici iqtisadi fəaliyyətin milli iqtisadiyyata təsirinin statistik təhlilinin nəzəri və praktiki tərəfləri ölkə alimlərinin - Z.Səmədzadə, A.Şəkərliyev, S.M.Yaqubov, Ə.İ.Əliyev və s., xarici ölkə alimlərinin - V.Leontiev, B.Olin, M.Porter, E.Hekşer, İ.T.Balabanov, N.E.Qriqoruk, Y.N.İvanov, A.V.Çimaylo və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi milli hesablar sisteminin məlumatları əsasında ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətini statistik qiymətləndirmək və iqtisadiyyatın moderinləşdirilməsi baxımından bu sektorun inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Müəyyənləşdirilmiş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı ***vəzifələrin*** həll edilməsi zəruri hesab edilmişdir.

- makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmada geniş tətbiq edilən MHS-nin rolunu və onun nəzəri əsaslarını araşdırmaq,
- MHS-də “Qalan dünya” sektoru üzrə tərtib edilən hesabları araşdırmaq, onların təyinatı və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək,
- xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyətini xarakterizə edən statistik göstəricilər sistemini araşdırmaq, təhlilin analitik səviyyəsini yüksəltməyə imkan verən təsnifatlaşdırmanı həyata keçirmək,
- xarici iqtisadi əlaqələr statistik təhlilinin əsas mərhələlərini və istiqamətləri müəyyənləşdirmək,
- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin statistik təhlil etmək,,
- ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinin mühüm indikatoru kimi çıxış edən tədiyə balansını statistik təhlil etmək,
- xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilmək,
- ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini xarakterizə edən bəzi göstəricilərin statistik modelləşdirilməsini və proqnozlaşdırılmasını həyata keçirmək.

Tədqiqatın obyektini ölkənin xarici iqtisadi əlaqələr sektorudur.

Tədqiqatın predmetini xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif forma və növləri, onun cari və perspektiv inkişaf meyillərinin statistik təhlili təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkənin iqtisadi inkişafında xarici əlaqələr sektorunun rolu və onun statistik qiymətləndirilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır,
- iqtisadi inkişafın, xüsusilə xarici iqtisadi əlaqələrin statistik təhlilində milli hesablar sisteminin analitik imkanları müəyyənləşdirilmişdir,
- “qalan dünya” sektoru üzrə tərtib edilən hesabların xüsusiyyətləri və təyinatı müəyyənləşdirilmişdir,

-statistik təhlilin istiqamətlərinə adekvat xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının göstəriciləri təsnifatlaşdırılmışdır,

-milli hesablar sisteminin məlumatları əsasında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti statistik təhlil edilmiş və onun inkişaf prioritetləri əsaslandırılmışdır,

-xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi inkişafa təsiri statistik qiymətləndirilmişdir,

-qısamüddətli proqnozlarda sadəliyi və əlverişliliyi ilə seçilən müxtəlif proqnozlaşdırma metodları əsasında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrin bəzi göstəricilərinin proqnozu verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələrinin məlumatları, xüsusi tədqiqat materialları, kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları, həmçinin mötəbər beynəlxalq statistik mənbələrdə, elektron informasiya vasitələrində verilən məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müxtəlif statistik metodlardan, o cümlədən mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlər və qrafik metodundan, reqressiya-korrelyasiya təhlilindən, dinamika sıralarının təhlili metodundan, müxtəlif proqnozlaşdırma metodlarından, analiz və sintez və s. geniş istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 7 cədvəl, 1 sxem və 5 qrafik verilmişdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 75 səhifədən ibarətdir.

FƏSİL 1

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN VƏ “QALAN DÜNYA” SEKTORU HESABLARININ QURULMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmada MHS-nin rolu və onun nəzəri -metodoloji əsasları

XX əsrin ortalarından inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan əksər ölkələr iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi zəruriliyini başa düşmüşdür. Tənzimləmə dövlət hakimiyyəti orqanlarının qanunverici aktlarında və qərarlarında öz ifadəsini tapan müxtəlif inzibati, vergi, kredit, qiymət və s. kimi vasitələridən istifadəni nəzərdə tutan iqtisadi formalarda həyata keçirilə bilər. Dövlətin sosial- iqtisadi həyata müdaxiləsi böhranlı hadisələrin mənfi nəticələrini yumşaltmağa, istehsal amillərindən, maliyyə ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəyə imkan verir. İqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi üçün təkrar istehsal prosesinin ilkin şəraitini, gedişini və nəticələrini obyektiv əks etdirən etibarlı iqtisadi-statistik informasiyanın olması zəruridir.

Milli Hesablar Sisteml (MHS) makrosəviyyədə bazar iqtisadiyyatının inkişafının təsviri və təhlili üçün praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində istifadə edilən müasir informasiya sistemidir. Bu sistem müxtəlif iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi prosesində iqtisadi agentlər arasında məhsulların hərəkət və onların maliyyə ekvivalentləri axınını əks etdirən qarşılıqlı əlaqədə olan balanslar (hesablar) əsasında ölkə və onun regionları səviyyəsində iqtisadi fəaliyyəti izləməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Milli hesablar statistikada balansların tərtibiniin mühüm növüdür. O, milli gəlirin istehsalı, bölgüsü, təkrar bölgüsü və son məhsulun istifadəsini xarakterizə edən və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemidir. Milli hesabların qurulması metoduna görə mühasibat hesabları ilə oxşardır. Yəni hər bir əməliyyat iki dəfə bir hesabda debet (kredit)

və digərində kredit (debet) kimi qeydə alınır. Bu milli hesablar sisteminin mühüm metodoloji xüsusiyyətidir [17, səh.6].

Bu sahədə işlər ilk beynəlxalq xarakter almamışdan əvvəl ayrı-ayrı ölkələrdə tədqiqat aparılmışdır. Onlar dövlət-inhisarçı kapitalizminin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Xaricdə balansların təribinin işlənilib hazırlanmasına iqtisadi böhranların dağıdıcı təsirlərinin yumşaldılması məqsədilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və mikro tədqiqatdan makro tədqiqatlara keçilməsinin zəruriliyi haqqında keynisçilik ideyasının təsiri altında başlanmışdır.

1929-1933-cü illərin iqtisadi böhranı qərb iqtisadçılarının dövlətin iqtisadi roluna dair baxışlarının dəyişməsinə təsir göstərmişdir. “Gecə gözətçisi” kimi dövlət konsepsiyası sarsılmış, amma bunun müqabilində dövlətin fəal iqtisadi rolu konsepsiyası daha çox məşhurlaşmışdır. İqtisadiyyatın gözlənilən inkişafının konyukturasını qiymətləndirmək, iqtisadi və siyasi xarakterli konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması üçün son məhsul, milli xərclər, kapital qoyuluşu və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilərin sintezi şəklində iqtisadi fəaliyyətin yekunlarının qiymətləndirilməsini tələb edirdi. Sırf praktiki ehtiyaclar səbəbindən nəinki təhli, həm də iqtisadi inkişafın tənzimlənməsinin univərsal metodu kimi milli hesablar yaranmışdır.

“Milli hesabdərliq” anlayışı Holland iqtisadçısı Van Kliffon tərəfindən təklif edilmişdir. Milli hesabdərliq mühasibat hesabları və balansları formasına oxşar cədvəllər sistemidir. Bu cədvəllər makrosəviyyədə iqtisadiyyatın sistemləşdirilmiş təsviri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu sistemin inkişafında ona dəyişənlərin (gəlir, istehlak, əmanət) qarşılıqlı əlaqədə olan sistemi kimi baxan C.M.Keyninin mühüm əməyi olmuşdur. O, dövlət idarəetmə orqanları iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı iustiqamətlərini uzalaşdırarkən milli hesablar sisteminin məlumalarında istifadə edilməsini zəruri hesab edirdi.

Beynəlxalq milli hesablar sisteminin işlənilib hazırlanması ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər kapitalist ölkələrində milli hesabdərliqin yaranması və inkişafından az geri qalaraq inkişaf edirdi. Görünür ki, balansların qurulmasını ilk dəfə alman sta-

tistikləri həyata keçirmiş, lakin dünyada xalq təsərrüfatı balansını ilk olaraq XX əsrin 20 - ci illərində sovet statistikləri tərtib etmişdir [29, səh.11].

Milli iqtisadiyyatın mənzərəsini kifayət qədər tam əks etdirən sistemin işlənilib hazırlanmasının əsas stimulu ikinci dünya müharibəsinin sosial və iqtisadi nəticələri olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, dünya iqtisadçıları ayrı-ayrı balans hesablamaları ilə çoxdan məşğul idilər. Məlumdur ki, hələ 20-ci əsrin əvvəllərində bir sıra alman, amerika və ingilis statistikləri balans metodunu tətbiq etmək yolu ilə milli gəlirin hesablanmasına cəhd etmişdirlər. Belə cəhdlərə xüsusilə, S.Kuznesin “1919-1935-ci illərdə ABŞ-n kapital qoyuluşu və milli gəliri”, A.Bouli və J.Stempin “1924-cü ildə İngiltərənin milli gəliri”, A.Flaksın “milli gəlir (1929-cu il)”, K.Klarkın “milli gəlir və xərclər (1937-ci il)”, S.N.Prokopovun “Rusiyanın avropa hissəsinin milli gəlirinin hesablanması (1918-ci il)”, kimi işlərini, həmçinin milli gəlir üzrə alman və yapon, skandinaviya ölkələrinin nəşrlərini və s. aid etmək olar. Ümumi şəkildə belə hesablamaların aparılmasına əvvəllər də cəhdlər edilmişdir.

İlk dəfə milli gəlirin rəsmi hesablanması 1932-ci ildə ABŞ-da həyata keçirilmişdir. Bundan əvvəl, yəni 1925-ci ildə, sonra 1930 və 1934 cü illərdə oxşar hesablamaları Yaponiyanın statistika idarələri həyata keçirmişdir. Sonralar milli gəlirin rəsmi qiymətləndirilməsi İngiltərədə, Fransada və digər ölkələrdə də aparılmışdır. Kapitalist ölkələrində milli gəlir üzrə müntəzəm nəşrlər faktiki olaraq ikinci dünya müharibəsi illərində başlamışdır. Bu işlər milli hesabdarlığın inkişafına ilkin təkan vermişdir.

Milli hesabdarlığın nəzəri “atası” J.Keyns hesab edilir. Makroiqtisadi təhlil konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında onun sələflərinin, XVIII-XIX əsrin V.Petti, Q. Kinq, F.Kene, K.Marks kimi tanınmış alimlərin böyük əməyi olmuşdur. XX əsrin birinci yarısında aparılan tədqiqatların (A. Marşal, R.Friş, Y.Tinberqen, V.Leontiev, P.Studenski) mühüm nəzəri əhəmiyyəti olmuşdur. Makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqədə olan sistemi kimi milli hesablar sisteminin qurulması metodologiyasının işlənilib hazırlanmasında R.Stounun, M.Qilberqin, E.Denisovun, Q.Yasenin, C.Kendrikin, O.Aukru-

stun, K.Qryuzonun, F.Perrinin, C.Hiksin, R.Raqlanın, N.Raqlanın, N.Aydinovun, Z. Ke-
neşin, V.Krellenin, Ə.Malenvonun, J.Marşalın, P.Hillin, A.Medisonun və s. mühüm rolu
olmuşdur [23].

Milli hesabdarlığın inkişafında və təkmilləşdirilməsində xüsusi statistik bölmələri
olan beynəlxalq təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Hesabların uzlaşdırılması və standartlaşdırılması, beynəlxalq müqayisəlilik
problemləri üzrə daha mühüm işləri BMT-nin statistika orqanları həyata keçirir. Bu
fəaliyyəti həmin təşkilata üz ölkələrin üzvülük haqlarının onların milli gəlirlərinin
həcminə uyğun olaraq müəyyən edilməsi zərurliyi stimullaşdırır. 1994-cü ildə BMT mil-
li hesablar sisteminin üçüncü versiyasını hazırlamışdır. BMT-nin milli hesablar sistemi
inkişaf etmiş ölkələrdə milli hesabdarlığın nəzəriyyə və praktikasının ümumiləşdirilmiş
ifadəsidir. Milli hesablar sisteminin hipotetik (təxmin edilən) modelinin həyata keçir-
ilməsi prosesi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. BMT-nin milli hesablar sis-
teminin birinci versiyası 1952-ci ildə işlənib hazırlanmışdır (rəsmi sənəd kimi 1953-cü
ildə nəşr edilmişdir). Bu iqtisadiyyatdakı əsas proseslərin gedişini və nəticələrini xarak-
terizə edən altı hesabın (üç yekun və üç sektorlar üzrə hesab) qarşılıqlı əlaqədə olan
sistemi idi.

Milli Hesablar Sisteminin sonrakı inkişafı qurulan müxtəlif balanslarla, yeni
sahələrarası balansla milli gəlirin hərəkətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi, is-
tehsal, istehlak və kapital qoyuluşu (“real hesablar”) hesabları, həmçinin gəlirlər, xərclər
və kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi hesabları (“maliyyə hesabları”) ilə inteq-
rasiyasına cəhd edilməsi ilə bağlı olmuşdur. “Real hesablar”da əsas diqqət sahələrə və
məhsullara yönəldilməlidir. “Maliyyə hesabların” da isə sektorlar üzrə iqtisadi vahid-
lərin qruplaşdırılması, həmçinin sektorlar arasında yaranan maliyyə manasibətlərinin və
transfərtlərin təsnifatı vacibdir.

1968-ci ildə milli hesablar sistemi üzrə beynəlxalq standartın yeni versiyası qəbul
edilmişdir. Bu versiya 1993-cü ilə qədər istifadə edilmişdir. Onun prinsipial strukturuna

yekun hesab, istehsal, istehlak və kapitaldan istifadənin hesabları, gəlirlər və xərclər hesabı, kapital xərclərinin maliyyələşdirilməsi hesabı daxildir.

Sistem hər biri iki qrupa ayrılan cari və kapital hesablarının dəqiq müəyyən edilməsi ilə qurulmuşdur. Cari hesaba malların istehsalına aid edilən (birinci qrup), istehlak mal və xidmətlərin əldə edilməsinə istifadə edilən gəlirləri, transfertləri və məhsulların ehtiyatlarını (yığılmını) əks etdirən hesablar (ikinci qrup) aid edilirdi. Birinci halda təsnifat obyektləri istehsal edilən mallar və sahələr, ikinci halda xərc növləri və onları həyata keçirən subyektlər çıxış edir. Kapital hesabının daxilində də oxşar dəqiqləşdirmələr aparılmışdır. Belə ki, kapital xərcləri hesabına milli təsərrüfatın müxtəlif sahələrində ümumi kapital yaratma və hökumətin xüsusi gəlirsiz xüsusi təşkilatların investisiya fəaliyyəti aid edilirdi, lakin kapitalın maliyyələşdirilməsi hesabı institusional sektoru əhatə edirdi. Sistemdə bütövlükdə və ayrı-ayrı sektorlar üzrə təkrar istehsal edilən və təkrar istehsal edilməyən maddi-əşyavi resursların (torpaq, meşə təsərrüfatı və s.), həmçinin axınların hərəkəti ilə bağlı maliyyə aktiv və passivlərin xarakteristikası verilir. Bu maliyyə axınlarını izləməyə, maliyyələşdirmə mənbəyi kimi əmanəti (yığılmı) müəyyən etməyə və eyni zamanda hər bir sektorun aktivlərinin nə dərəcədə şəxsi vəsaitlər və kənardan cəlb edilmiş borc vəsaitləri hesabına formalaşdığını göstərməyə imkan verir.

1993-cü ildən ayrı-ayrı ölkələrin milli hesabdarlığın nəzəriyyə və praktikasının son nəliyyətlərini özündə əks etdirən milli hesablar sisteminin beynəlxalq standart sisteminin üçüncü modifikasiyası tətbiq edilmişdir (MHS-93).

İnkişaf etmiş dünya ölkələrində milli hesablar sistemi üçün yüksək inteqrasiyalılıq dərəcəsi və hərtərəflilik xarakterikdir. Bu, xüsusilə axınlar hesablarının , ehtiyatlar göstəricilərinin (milli iqtisadiyyatın balanslarının - aktiv və passivlər hesabının) və s. metodoloji uzlaşdırılmasında təzahür edir.

Sahələrarası balansla milli hesablar sisteminin bir-birini bağlaması üçün istehsal hesabında sahəvi məhsul bölümünə keçid matrisinin işlənilib hazırlanması zəruridir.

İnteqrasiya milli hesablar sistemi çərçivəsindən kənara çıxır və tədiyyə balansını, dövlət maliyyəsi statistikasını, pul tədavülü və bank statistikasını “zəbt edir”. Makroiqtisadi statistikanın mərkəzi sisteminin, necə deyirlər onun yaxın bölmələrinin harmonizasiyası milli hesablar sistemini sosial, ərtaf mühit və s. göstəriciləri ilə əlaqələndirən satelit hesablar sistemini nəzərdə tutur. Satelit hesabların işlənilib hazırlanması sosial proseslərin öyrənilməsi sahəsində ciddi dönüşdür. Əgər son dövrlərə qədər istehsal prosesinə ilk növbədə texnoloji nöqtəyi-nəzərdən baxılırdısa, milli hesablar sisteminin müasir inkişafı makroiqtisadi statistikanın məşğulluq, gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü statistikasını kimi bölmələrinin rolunun güclənməsi meyli aydın şəkildə görünür. Başqa sözlə deəsk, bölgü və təkrar bölgü əməliyyatları daha geniş əks etdirilir. Qeyri-maliyyə aktivləri (əsas kapitalın yığılı və torpaqla əməliyyatlar) kapital, aktiv və passivlərin dəyişməsi ilə bağlı əməliyyatlar maliyyə hesabında baxılır. Qeyri-maliyyə qeyri-maddi aktivlər balans cədvəllərinə daxil edilir, lakin istehsal funksiyası kimi baxılmır. Beləliklə, qısa araşdırmadan görünür ki, MHS-1993 standartının tətbiqi milli hesablar sisteminin beynəlxalq harmonizasiyası yolunda növbəti addımlardan biri olmuşdur. MHS-93 beynəlxalq statistik standartın yenilənməsi və MHS-2008 yeni beynəlxalq metodologiyanın qəbul edilməsi qloballaşma şəraitində statistik sistemə düzəlişlər edilməsi prosesidir [28].

Satellit hesab xüsusi problemlərin təhlili üçün nəzərdə tutulan göstəricilər sistemidir. Onlar makroiqtisadi hesablar çərçivəsində konkret sahələrin təhlilinə, statistikanın ayrı-ayrı sahələrində həyata keçirilən müxtəlif tədqiqatları ümumiləşdirməyə imkan verir. Satelit hesab çox vaxt “xərc-buraxılış” cədvəl tipində matris formasında olur. Belə xarakterli hesablara turizm, ekoloji, səhiyyə, ev təsərrüfatlarının ödənilməyən fəaliyyəti hesablarını və s. aid etmək olar.

Milli hesablar sistemində köməkçi (əlavə) təhlilin iki tipi ayırd edilir. Bunlardan biricisi milli hesablar sisteminin mərkəzi struktur üsürlərindən prinsip etibarilə fərqlənməyən (turizm sahəsində hesablar) əlavə hesabları, ikincisi milli hesablar sisteminin anlayışlarına alternativ anlayışların (istehsalın sərhədlərinin dəyişməsinə, istehlak

və yığım və s. anlayışlarının genişləndirilmiş izahına, məsələn, iqtisadi-ekoloji hesablar -yol verilir) tətbiqini nəzərdə tutur. Onu qeyd edək ki, bəzi ölkələrdə eksperimental olaraq iki ən mühüm satelit sistem- sosial prosesləri təhlil etmək hesablar matrisi və iqtisadi ekoloji hesablar işlənilib hazırlanır.

Sosial proseslərin təhlili üçün hesablar matrisi sosial inkişafın və əhalinin həyat səviyyəsinin bəzi mühüm tərəflərini daha ətraflı təhlil edilməsinin, həmçinin iqtisadi və sosial proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin aşkar edilməsinin əsasını təmin edir. Onun sxemi dövlət idarələri üçün maraq doğuran əhali qrupları və kateqoriyalarına dair hesabları təhlil sferasına daxil etməyə imkan verir.

Sosial proseslərin təhlili üçün hesablar matrisi, həmçinin müxtəlif şəraitlərdə sosial-qtisadi proseslərin modelləşdirilməsi (müxtəlif makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasına müəyyən gəlirlərin və bəzi alternativ konsepsiyaların təsirinin təhlili) üçün vasitə kimi istifadə edilir.

İqtisadi-ekoloji uçotun kompleks sistemi diqqət mərkəzində iqtisadi və ətraf mühit problemləri duran dayanıqlı inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi üçün məlumatlar bazasının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu baza iqtisadi fəaliyyətin səbəb olduğu ətraf mühitdəki dəyişikliklər üzərində müşahidə aparmağa, ətraf aləmin iqtisadi istifadəsinin iqtisadi fəaliyyətə birbaşa və dolayı təsirini təhlil etməyə imkan verir.

İqtisadi-ekoloji uçotun kompleks sistemi beş əsas variantı nəzərdə tutur. Birincisi, ətraf mühitin müdafiəsi ilə bağlı iqtisadi fəaliyyət haqqında məlumatların ayırd edilməsi və detallandırılması. Bunun üçün ənənəvi milli hesabların bəzi bölmələrindən, ehtiyatlar və istifadə cədvəllərindən, aktiv və passivlər balansından istifadə edilir. İkincisi ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyəti ilə bağlı ehtiyatların təsviridir. Ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyəti BMT-nin işləyib hazırladığı ətraf mühitin müdafiəsi üzrə fəaliyyətin təsnifatına müvafiq olaraq müəyyən edilir. Üçüncüsü, natural ölçü vahidlərində təbii və iqtisadi mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələri təsvir etməkdir. Dördüncü variantda təbii aktivlər və ətraf mühitə vurulan cari zərərin dəyərinin şərti qiymətləndirilməsi əsasında

onlardan bazar qiymətlərində istifadəsi ilə əlaqədar hesablanmış xərclərin şərti qiymətləndirilir. Nəhayət beşincisi, qəbul edilən milli hesablarla müqayisədə istehsal sferalarının genişləndirilmiş izahı əsasında müxtəlif eksperimental qiymətləndirmələrin təsviridir. Dünyanın bütün ölkələri üçün iqtisadi-ekoloji uçotun kompleks sistemi işlənilib hazırlanma mərhələsindədir və ona görə də bütün ölkələrdə əsas makroiqtisadi göstəricilərə ekoloji amillər nəzərə alınmaqla düzəlişlər edirlir (necə deyərlə, “ekoloji ümumu daxili məhsul”).

İqtisadi-ekoloji hesabları tərtib edərkən milli hesablar sisteminin göstəricilərinin şəkli dəyişməlidir ki, mal və xidmətlərin istehsalında kapital kimi istifadə edilən təbii resursları izah etmək və belə resurslardan istifadə ilə bağlı xərcləri, yəni onların tükənməsinin və xarablaşmasının uçotda əks etdirilməsi mümkün olsun. Bu, ilk növbədə aktivlərin həcmninə sair dəyişməsi (həmçinin yeni ünsürlərin əlavə edilməsi) hesabında qeydiyyatla alınan ayrı-ayrı əməliyyatların təsnifatının dəyişməsinə və əlavə tərkib hissələrə ayrılmasını tələb edir. Milli hesablar sistemində xalis əlavə dəyəri hesablayarkən yalnız istehsal edilmiş aktivlər aydın şəkildə nəzərə alınır. Onların istifadəsi ilə bağlı xərclər aralıq istehlakda və əsas kapitalın istehlakında əks etdirilir. Milli hesablar sistemində istehsal edilməmiş təbii aktivlər (torpaq, faydalı qazıntılar, meşə) yalnız institusional vahidin nəzarəti altında olduğu halda aktivlərə aid edilir. Lakin onların istifadəsi ilə bağlı xərclər aydın şəkildə istehsal xərclərinin tərkibinə daxil edilmir. Belə xərclər müvafiq məhsulların qiymətinə daxil edilmir və əgər daxil edilərsə (tükənmə ilə bağlı xərclərin bir hissəsi) onda onlar ayrıca nəzərə alınmır, mənfəəti müəyyənləşdirərkən digər ünsürlərlə birləşdirilir ki, bu da təbii resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi ilə şərtlənən komponentləri hesablamağa imkan vermir.

İqtisadi-ekoloji hesablar sistemi milli hesablar sistemində tətbiq edilən “kapital yığımı” kateqoriyasına alternativ kimi “resursların yığımı” kateqoriyasını tətbiq edir. İqtisadi-ekoloji hesablar sistemində resursların yığımına yalnız kapital yığımı deyil, həm də istehsalda birbaşa istifadə edilən istehsal edilməmiş təbii aktivlərin dəyişməsi də

daxildir. Belə dəyişikliklərə təbii resursların keyfiyyətinin pisləşməsi və tükənməsi nəticəsində kapital ehtiyatlarının azalması, həmçinin onların iqtisadi aktivlər kateqoriyasına daxil edilməsi aid edilir. İqtisadi-ekoloji hesablar sistemi birbaşa milli hesablar sistemi əsasında işlənib hazırlandığına görə onun anlayışları və təsnifatları tətbiq edilən milli hesablar sistemi ilə yüksək dərəcədə uzlaşır.

Milli hesabdarlığın nəzəri əsası təlabatlar nəzəriyyəsidir. Müxtəlif təlabatları (təbii, mənəvi, iqtisadi) qarşılamaq üçün insanın məqsədemüvafiq fəaliyyəti cəmiyyət həyatının əsasıdır. İqtisadi təlabatlar fərdin istəyini əks etdirən subyektiv kateqoriyadır. İqtisadi təlabatlar kəmiyyətcə ölçülmə, müxtəlif kəmiyyəti olan hissələr ayrılma, tükənməsi ilə azalma (marjinal fayda) kimi xüsusiyyətləri vardır. İqtisadi nemət məhdud miqdarda olan nemətdir. Məhdudluğunun səbəbləri təbii şərait, qanuverici tədbirlər, qiymətdir. İqtisadi nemətlərin əsas qruplarına mövcudluq formasına görə maddi və qeyri-maddi, istehlak prosesində roluna görə birbaşa və dolaylı, iqtisadiyyatda istifadə dərəcəsinə görə birdəfə və çox istifadə edilən, aralarındakı əlaqəyə görə tamamlayıcı və əvəzedici və s. aid edilir.

Faydalılıq iqtisadi nemətin insanın təlabatları nə dərəcədə ödəmək dərəcəsi haqqında fərdin subyektiv düşüncəsidir. Məhz bu dəyərin kəmiyyətinin müəyyən edilməsinin əsasında durur. İstənilən nemətin tam dəyəri onun bütün hissələrinin (dərəcələrinin) marjinal dəyərinin cəmi kimi çıxış edir. Tam dəyər marjinal dəyərin sıfır olduğu haldə maksimum olur və bundan sonra tam dəyər dəyişmir.

İqtisadi fəaliyyətə faydanın yaradılması prosesi kimi baxılır. O, insanın və cəmiyyətin təlabatlarını qaşılacaq mal və xidmətlərin yaradılmasına istiqamətlənən insanın fəaliyyətinin bütün növlərini əhatə edir. Bu məhsullar məhdud miqdarda olduğuna görə iqtisadi dəyərə malikdir.

Milli hesablar sisteminin əsas konsepsiyası genişləndirilmiş istehsal və dəyərin yaradılmasında istehsal amillərinin rolu nəzəriyyəsi konsepsiyasıdır. Genişləndirilmiş istehsal konsepsiyası maddi nemət və xidmətlərin yaradılmasını əhatə edir. Bununla

əlaqədar olaraq məhsulların tərkibinə - bazar üçün istehsal edilən nemət və xidmətlər, uzunmüddət istifadə edilən istehlak nemətləri və xidmətləri, dövlət idarəetmə xidmətləri, qeyri-kommersiya xarakterli təşkilatların xidmətləri, şəxsi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mallar və xidmətlər aid edilir.

Dəyərin yaradılmasında istehsal amillərinin rolu nəzəriyyəsi iqtisadi nemətin yaradılmasında istehsal amillərinin (əmək, torpaq, kapital, elmi-texniki tərəqqi, sahibkarlıq qabiliyyəti) bərabər iştirakı şərtindən irəli gəlir. Maksimum nəticə əldə etmək üçün istehsal amilləri optimal uzlaşdırılmalıdır. İstehsal amillərinin qarşılıqlı əvəzedilməsi vacibdir.

Milli hesablar sisteminin əsas müddələri məlumatların nizama salınması və işlənməsini müəyyən edən yanaşmalardır:

-gəlirlər axınından ayrı malların və xidmətlərin hərəkətinin cədvəl və hesablarda qeydiyyatı,

-axınlar və ehtiyatlar arasındakı fərq. Axın vaxt ərzində bu və ya digər prosesin kəmiyyət göstəricisidir (interval göstərici). Ehtiyatlar müəyyən vaxta resursların mövcudluğu göstəricisidir (an göstəricisi).

-malların faktiki istifadəsi haqqında məlumatlar əsasında bütün mal və xidmətlərin son və aralıq məhsullar kimi təsnifatlaşdırmaq,

-istehsaldan və təkrar bölgüdən əldə edilən gəlirləri fərqləndirmək,

-müxtəlif cədvəl və hesablarda cari və birdəfəlik xərclərin qeydiyyatını aparmaq,

-məhsullara vergilərlə və istehsala sair vergiləri, məhsullara subsidiyalarla istehsala sair subsidiyaları fərqləndirmək. Deməli, milli hesablar sisteminin konseptual əsasını təşkil edən hesablar iqtisadi fəaliyyətin bütün növləri və bütün iqtisadi subyektlər üçün onun nəticələri baxımından ümumi əhatəlidir, qarşılıqlı uzlaşdırılmışdır (bir fəaliyyətin iqtisadi prosesin bütün iştirakçılarna təsirini aşağı etmək üçün eyni kəmiyyətdən və hesabın aparılmasının eyni qaydasından istifadə edilir) və inteqrasiyalıdır (subyektin fəaliyyətinin sərvətin dəyişməsinə təsirini əks etdirən aktiv və pasivlər balansı da daxil

olmaqla bir subyektin bir fəaliyyətinin bütün nəticələri, mütləq yekun (tamamlayıcı, son) hesabda əks etdirilməlidir.

Beləliklə, milli hesablar sistemi iqtisadiyyatın inkişafının və onun nəticələrinin statistikasının ən geniş yayılmış balans metodudur və o, mal və xidmətlərin istehsalının nəticələrini, iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərindən əldə edilən gəlirlərin formalaşma mənbələrini, onların yaradılmasında, bölgüsündə və istifadəsində hər bir institusional vahidin, iqtisadiyyatın hər bir sektorunun və sahəsinin payını və rolunu, həmçinin milli sərvətin yığılmasını əks etdirir. Milli hesabatlılığın nəqsədi müəyyən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini əyani şəkildə rəqəmli təsvirini verməkdən ibarətdir. Milli hesablar sistemi hesabların qapalı sistemi və bir sıra əlavə cədvəllərin köməyi ilə iqtisadi proseslərin xarakterini göstərməyə və əsas makroiqtisadi göstəriciləri hesablamağa imkan verir. Baxmayaraq ki, milli hesablar sistemi mühasibat uçotundan bir az sonra yaranmışdır, onun bir çox ümumi prinsiplərini (hər bir əməliyyatın ikili yazılışı, aktivlər və pasivlər arasındakı həddi, gəlir və xərclərin ayrı-ayrı maddələrinin qiymətləndirilməsi və s.) qəbul edir. Hər iki uçot və hesabat sisteminin bu ümumiliyin son nəticədə məqsədi iqtisadiyyatın idarəedilməsi və müxtəlif səviyyələrdə onun səmərəliliyini yüksəltməklə əlaqədar qərarlar qəbul etmək üçün informasiya bazasını təmin etməkdir.

1.2.MHS-də “Qalan dünya” sektoru hesabları, onların qurulması metodikası, təyinatı və xüsusiyyətləri

Milli hesablar sistemində institusional vahidin yaxud təsərrüfat fəaliyyəti subyektnin iki əsas növü - hüquqi şəxs və ev təsərrüfatı fərqləndirilir. Hüquqi şəxs ya istehsal məqsədləri üçün əsasən korporasiya və qeyri-kommersiya təşkilatları, ya da siyasi proseslərin nəticəsində təsis edilən, məhz dövlət idarələri sektor kimi yaradılan vahidlərdir. İnstitusional vahidin əsas xarakteristikası onun mal və aktivlərə malik ol-

ması, öhdəliklər qəbul etməsi, həmçinin öz adından iqtisadi fəaliyyətdə və digər vahidlərin əməliyyatlarında iştirak etmək qabiliyyətidir.

Milli hesablar sistemində ölkənin rezidenti olan institusional vahidlər qeyri-maliyyə korporasiyaları, maliyyə korporasiyaları, sosial təminat fondu da daxil olmaqla dövlət idarəetmə orqanları, ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar və ev təsərrüfatı kimi vahidlərdən ibarət olan beş sektorda qruplaşdırılır. Ümumilikdə bu beş sektor ölkənin bütün iqtisadiyyatını təşkil edir. Hər bir sektoral sektorlara bölünə bilər. Milli hesabatlıqda iqtisadiyyatın sektoru milli təsərrüfatın bir hissəsidir. Sektor müəyyən xüsusi əlamətlərə malik, iqtisadi və sosial məqsəllərlə bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən eyninövlü institusional vahidlərdən ibarətdir [23]. Deməli, milli iqtisadiyyat institusional vahidlər kateqoriyaları ilə müəyyən edilir. O, ölkənin iqtisadi ərazisində olan bütün institusional vahidləri, rezidentləri əhatə edir. Ölkənin iqtisadi ərazisi əsasən coğrafi ərazidən ibarətdir, lakin dəqiq üs-üstə düşməsi mütləq deyildir və ona görə də bəzi əlavələr və istisnalar zəruridir. Milli hesablar sistemində rezidentlik konsepsiyası milli yaxud hüquqi kriteriyalara əsaslanmır. Əgər institusional vahidin iqtisadi maraq mərkəzi əsasən həmin ölkənin iqtisadi ərazisi ilə bağlı olarsa, yəni o, nisbətən uzun müddət (praktiki kriteriya kimi bir il və daha çox) həmin ərazidə iqtisadi fəaliyyətlə məşğuldursa ölkənin rezidenti vahidi hesab edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, institusional sektorlara yalnız rezident vahidlər daxil edilir.

Rezident vahidlər qeyri-rezident vahidlərlə (digər ölkənin rezidentləri ilə) bağlı əməliyyatlarla da məşğul ola bilər. Belə əməliyyatlar ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarıdır və onlar qalan dünya hesabında əks etdirilir. Hesab balans formasında bütün iqtisadi axınların qeydiyyatıdır. Onların köməyi ilə yerinə yetirilən əməliyyatlar sistemi üzrə iqtisadi agentlərin fəaliyyətini xarakterizə edir. Ona görə də bütün iqtisadi fəaliyyət əməliyyatları və agentlər hesabında əks etdirilir. Agentlər hesabında onların müəyyən kateqoriyalarının fəaliyyəti qeyd alınır və onların iştirak etdiyi bütün növ iqtisadi əməliyyatlar qruplaşdırılır. Qalan dünya hesabı rezident və qeyri-rezident vahidlər arasında

baş verən əməliyyatları əks etdirir, həmçinin bu hesaba rezident vahidlərlə əməliyyatlar həyata keçirən qeyri-rezidentlərin bütöv bir qrupu kimi baxmaq olar. Baxmayaraq ki, bu hesabda qeyri-rezidentlərlə əməliyyatlar onlarda rezident institusional vahidlər iştirak etdiyi təqdirdə əks etdirilir, milli hesablar sisteminin strukturunda qalan dünya sektoru istənilən digər institusional sektorlar kimi eyni rolu oynayır.

Milli hesablar sistemində qalan dünya rezident vahidlərlə əməliyyatlarda iştirak edən bütün qeyri-rezident vahidləri əhatə edir. Qalan dünya üçün hesablar yaxud cədvəllərdə yalnız rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı əməliyyatlar, yaxud rezidentlərin qeyri-rezidentlərə və əksinə öhdəlikləri kimi digər iqtisadi münasibətlər qeydə alınır. Qalan dünyaya həmi ölkənin coğrafi ərazisində yerləşən bəzi institusional vahidlər (səfirlik, konsulluq, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar kimi xarici anklavlar) də daxil edilir. Beləliklə, qeyd edilənlərdən aydın olur ki, “qalan dünya (rest of the world) hesabında” rezident institusional vahidlər və qeyri-rezident vahidlər arasındakı əməliyyatlar əks etdirilir. Ona görə də milli hesablar sistemində “qalan dünyaya” bütün qeyri-rezident vahidlərin milli iqtisadiyyatla qarşılıqlı fəaliyyətini özündə birləşdirən xüsusi institusional sektor kimi baxılır [21].

“Qalan dünya” sektoru hesabı xarici ticarət əməliyyatla və digər axınları, gəlirlərin əldə edilməsi və ötürülməsi, ölkənin institusional vahidləri ilə digər ölkələrin rezidentləri arasındakı kredit əməliyyatlarını təsvir edir. Bu sektor üçün resursların və istifadənin ümumi həcmi hesablanmır. Belə ki, onun əsas funksiyası yalnız milli iqtisadiyyatla qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdir. “Qalan dünyadan” cəlb edilən milli iqtisadiyyatın resursları “resurs” maddələrində, milli iqtisadiyyatdan yaranan “qalan dünyanın” resursları “istifadə” maddələrində əks olunur. Əgər balanslaşdırıcı maddə müsbət qiymətə malikdirsə, bu o deməkdir ki, “qalan dünya” üçün saldo aktivdir, əgər mənfi qiymətdirsə, onda milli iqtisadiyyata aktiv saldo xasdır.

“Qalan dünya” sektoru üçün iqtisadi hesabların tam dəsti qurulmur, lakin aşağıdakı hesabların tərtib edilməsi nəzərdə tutulur:

- mal və xidmətlərlə əməliyyatların xarici hesabı,
- ilkin gəlirlərin və cari transfertlərin xarici hesabı,
- yığım üzrə əməliyyatların xarici hesabı. Bu hesaba aşağıdakı hesablar daxildir:
 - a) kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabı,
 - b) maliyyə hesabı,
 - c) yenidənqiymətləndirmə hesabı,
 - ç) aktivlərin həcmninə sair dəyişməsi hesabı.
- akriv və öhdəliklərin xarici hesabı [37].

“Qalan dünya” sektoru hesabı milli iqtisadiyyat üçün tərtib edilən hesablarla əlaqəlidir. Eyni bir göstəricinin qiyməti həm “qalan dünya” hesablarında, həm də daxili iqtisadiyyatın hesablarında qeydə alınır. Belə ki, “qalan dünyadan” əldə edilən gəlirlər yaxud transfertlər daxili iqtisadiyyatın müvafiq hesablarının resursunda, “qalan dünya” hesablarının istifadəsində verilmiş (ötürülmüş, keçirilmiş) gəlirlər kimi qeydə alınır. Ekvivalenti olmadan qeyri-rezidentlərin resurslarının ötürülməsi alanın və donorun xarici əməliyyatlar hesabında əks etdirilir.

“Qalan dünya” sektoru üçün hesablar təşkil edərkən rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı əməliyyatlar mal və xidmətlər, ilkin gəlirlər və cari transfertlər hesabında əks etdirilir. Kapitala bağlı əməliyyatlar və maliyyə hesabında rezidentlərin qeyri-rezidentlərlə əməliyyatlar nəticəsində onların kapitalının dəyərinin dəyişməsini göstərir. Aktivlərin həcmninə sair dəyişməsində digər hadisələr nəticəsində rezidentlərin kapitalının dəyərinin dəyişməsi təsvir edilir.

Mal və xidmətlərlə əməliyyatların xarici hesabı mal və xidmətlərin alqı –satqısı, yəni idxal-ixrac əməliyyatları nəticəsində həmin ölkə ilə digər ölkələr arasında mal və xidmətlərin hərəkətini xarakterizə edir. NHS-də belə əməliyyatlara xarici əməliyyatlar kimi baxılır. Bu hesabın ümumi sxemini aşağıdakı kimi vermək olar:

Mal və xidmətlərlə əməliyyatların xarici hesabı

İstifadə	Resurs
Mal və xidmətlərin ixracı	Mal və xidmətlərin idxalı

Malların ixracı	Malların idxalı
Xidmətlərin ixracı	Xidmətlərin idxalı
Mal və xidmətlərlə xarici əməliyyatların saldosu	

Hesabın resursunda mal və xidmətlərin idxalı, istifadəsində mal və xidmətlərin ixracı qeydə alınır. Bu hesabda idxala ölkə iqtisadiyyatına idxal edilən mal və xidmətlərdən qeyri-rezidentlərin, ixraca isə mal və xidmətlərin ixracından rezidentlərin əldə etdiyi (qeyri-rezidentlərin ödədiyi) gəlirlər kimi baxılır. Hesabın balanslaşdırıcı maddəsi mal və xidmətlərlə xarici əməliyyatların saldosudur. Müsbət balanslaşdırıcı maddə “qalan dünya” üçün xarici ticarətin müsbət (yəni aktiv), ölkə iqtisadiyyatı üçün isə xarici ticarətin mənfi (passiv) saldosu deməkdir.

Mal və xidmətlərin ixracına rezidentlərin qeyri-rezidentlərə satdığı yaxud əvəzsiz verdiyi mal və xidmətlər daxil edilir, idxal isə qeyri-rezidentlərin rezidentlərə eyni əməliyyatlarını əhatə edir.

İlkin gəlirlərin və cari transfertlərin xarici hesabı milli iqtisadiyyatın rezidentləri ilə qeyri-rezidentlərin bir-birinə ödədiyi ilkin gəlirləri və cari transfertləri əhatə edir. Bu hesabın ümumi sxemini aşağıdakı kimi vermək olar:

İlkin gəlirlərin və cari transfertlərin xarici hesabı

İstifadə		Resurs	
		V.11	Mal və xidmətlərlə xarici əməliyyatların saldosu
D.1	Muzdlu işçilərin əmək haqqı	D.1	Muzdlu işçilərin əmək haqqı
D.2	İstehsala və idxala xalis vergilər	D.2	İstehsala və idxala xalis vergilər
D.3	Mülkiyyətdən gəlirlər	D.3	Mülkiyyətdən gəlirlər
D.4	Cari vergilər	D.4	Cari vergilər
D.5	Sosial sığorta ayırmaları və sosial müavinətlər	D.5	Sosial sığorta ayırmaları və sosial müavinətlər
D.6	Digər cari transfertlər	D.6	Digər cari transfertlər
D.7	Pensiya fondlarında ev təsərrüfatlarının vəsaitlərinin xalis dəyərinin dəyişməsinə düzəlişlər	D.7	Pensiya fondlarında ev təsərrüfatlarının vəsaitlərinin xalis dəyərinin dəyişməsinə düzəlişlər
D.12	Cari xarici əməliyyatlar üzrə saldo		

Hesabın resurs hissəsinə daxil edilir:

- kəmiyyəti hesabdən gətirilən mal və xidmətlər üzrə xarici əməliyyatların saldosu,
- sosial sığorta ayırmalarında daxil olmaqla qeyri-rezidentlərin rezident işçilərə ödədiyi əmək haqqı,
- subsidiya çıxılmaqla qeyri-rezidentlərə ödənilən istehsal və idxala vergilər,
- faizlərin ödənilməsi hesabına malların ixracı, qeyri-rezidentlərə ödənilən dividendlər və digər gəlirlər, digər ölkələrdə torpaqdan istifadəyə görə xalis rentə, digər ölkələrdə faydalı qazıntı ehtiyatlarının işlənməsinə, balıq tutulmasına və s. görə ödəmələr, qeyri-rezident kompaniyaların gəlirlərinin reinvestisiyası da daxil olmaqla kreditlər üzrə qeyri-rezidentlərə ötürülən mülkiyyətdən gəlirlər,
- cari gəlir və əmlak vergiləri və s., sosial sığorta ödəmələri və sosial müavinətlər, maddi kömək, xarici tələbələrin təqaüdləri, pul köçürmələri və hədiyyələr də daxil olmaqla qeyri-rezidentlərə ötürülən cari transfertlər.

Hesabın istifadə hissəsində resurs bölməsində olan bütün maddələr, rezidentlərin xeyrinə ödəmələr (rezident işçilərin əmək haqqı, subsidiya çıxılmaqla qeyri-rezidentlərin ödədiyi istehsala və idxala vergilər, rezidentlərin əldə etdiyi mülkiyyətdən gəlirlər və cari transfertlər) əks etdirilir.

Hesabda balanslaşdırıcı maddə olan cari əməliyyatlar üzrə saldo ölkənin rezidentlərinin və qeyri-rezidentlərin əldə etdiyi ilkin gəlirlərin və cari transfertlər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Yığım üzrə xarici əməliyyatlar hesabı kapitalla bağlı əməliyyatlar, maliyyə və aktivlərin həcmninə sair dəyişməsi hesabından ibarətdir. Kapitalla bağlı xarici əməliyyatlar hesabı xarici əməliyyatlar nəticəsində milli iqtisadiyyatda qeyri-rezidentlərin və xaricidə rezidentlərin aktivlərinin, öhdəliklərinin və kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsinə göstərir [43, səh. 483].

Kapitalla bağlı xarici əməliyyatlar hesabı

Aktivlərin dəyişməsi	Şəxsi kapitalın xalis dəyərinin və öhdəliklərin dəyişməsi
K.2 Təmiş şəkildə əldə edilmiş istehsal edilmiş qeyri-maliyyə aktivləri	V.12 Cari xarici əməliyyatlar üzrə saldo
	D.9 Əldə edilməli olan kapital transfertləri

	D.9 Ödənilməli olan kapital transfertləri
V.9 Xalis kreditləşmə (+) Xalis borclanma (-)	V.10.1 Əmanət və kapital transfertləri ilə şərtlənən kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi

Hesabın öhdəliklərin və kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsini xarakterizə edən hissəsi cari əməliyyatlar üzrə saldonu göstərir. Bu maddə ilkin gəlirlərin və cari transfertlərin, həmçinin əldə edilməli (+) və ödənilməli (-) kapital transfertlərin xarici iqtisadi hesabından gətirilir. Hesabın aktivlərin dəyişməsini xarakterizə edən hissəsi təmiz şəkildə əldə edilən istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlərini göstərir. hesabın balanslaşdırıcı maddəsi “xalis kreditləşmə yaxud xalis borclanma” maddəsidir. O, əmanət və kapital transfertləri ilə şərtlənən kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsinin ümumi kəmiyyəti ilə təmiz şəkildə əldə edilən istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Xalis kreditləşmə (müsbət kəmiyyət) aktivlərin yığılımı üçün qeyri-rezidentlərin rezidentlərə, xalis borclanma isə rezidentlərin qeyri-rezidentlərə verdiyi resursları göstərir.

“Qalan dünya” üçün maliyyə hesabı rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı maliyyə əməliyyatlarını təsvir edir. Daxili iqtisadiyyat üçün də maliyyə hesabı qurulur. Hesabda əks etdirilən aktivin hər bir maddəsi öhdəliyin müəyyən maddələrinə uyğundur. Aktivlərin dəyişməsini göstərən hesabın sol tərəfində qeyri-rezidentlərin rezidentlərdən əldə etdiyi maliyyə aktivləri uşota alınır. Kapitalın xalis dəyərinin və öhdəliklərin dəyişməsini əks etdirən hesabın sağ tərəfində isə qeyri-rezidentlərin rezidentlər qarşısındakı qəbul etdikləri öhdəliklər qeydə alınır. Hesabın saldolaşdırıcı maddəsi “xalis kreditləşmə (+) yaxud xalis borclanmadır (-)”.

Aktivlərin sair dəyişməsi hesabı iki hesabdən - aktivlərin həcmnin sair dəyişməsi və yenidəqiymətləndirmə hesablarından - ibarətdir. Bu hesablarda əvəzi verilməyərək mənimsənilən aktivlər (qeyri-rezidentlərə məxsus əmlakın müsadirə edilməsi, təzminat, xarici borcların sislənməsi) nəticəsində aktiv və öhdəliklərin dəyişməsi qeydə alınır. Bu

hesabın balanslaşdırıcı maddəsi rezident və qeyri-rezidentlərin aktiv və öhdəliklərinin həcmindəki sair dəyişikliyin nəticələrini göstərir.

“Qalan dünya” üçün yenidənqiymətləndirmə hesabı aktivlərin qiymətinin dəyişməsi nəticəsində aktivlərdəki, öhdəliklərdəki və kapitalın xalis dəyərindəki dəyişiklikləri göstərir. Onun ümumi sxemi aşağıdakı kimidir.

Yenidənqiymətləndirmə hesabı

Aktivlərin dəyişməsi		Kapitalın xalis dəyərini və öhdəliklərin dəyişməsi
AN Qeyri-maliyyə aktivləri		AF Öhdəliklər
AF Maliyyə aktivləri		K.11 Nominal holding mənfəəti (-)/zərəri (+)
K.11 Nominal holding mənfəəti (-)/zərəri (+)		K.11.1 Neytral holding mənfəəti (-)/zərəri (+)
K.11.1 Neytral holding mənfəəti (-)/zərəri (+)		K.11.2 Real holding mənfəəti (-)/zərəri (+)
K.11.2	Real holding mənfəəti (-)/zərəri (+)	V.10.3 Nominal holding mənfəəti/zərəri ilə şərtlənən kapitalın xalis dəyərini dəyişməsi
		V.10.3.1 Neytral holding mənfəəti/zərəri ilə şərtlənən kapitalın xalis dəyərini dəyişməsi
		V.10.3.2 Real holding mənfəəti/zərəri ilə şərtlənən kapitalın xalis dəyərini dəyişməsi

Bu hesabda nominal holding mənfəəti /zərəri kreditor və borclu qeyri-rezidentlərə müəyyən dövr ərzində malik olduqları aktivlərinin (öhdəliklərinin) dəyərini dəyişməsi nəticəsində əlavə edilən dəyəri, neytral holding mənfəəti /zərəri baxılan dövr ərzində qiymətin ümumi artımı hesabına aktivin dəyərini dəyişməsinə göstərir. Real holding mənfəəti /zərəri isə nominal və neytral holding mənfəətinin kəmiyyəti arasındakı fərqə uyğun gəlir.

“Qalan dünya” hesablarının ardıcılığı xarici aktiv və passivlər hesabı ilə başa çatır.

Aktiv və passivlərin ilkin balans

Aktivlər		Öhdəliklər və kapitalın xalis dəyəri	
AN	Qeyri-maliyyə aktivləri	AF	Öhdəliklər
AF	Maliyyə aktivləri	V.90	Kapitalın xalis dəyəri

Aktiv və passivlər balansında dəyişikliklər

Aktivlər		Öhdəliklər və kapitalın xalis dəyəri	
AN	Qeyri-maliyyə aktivləri	AF	Öhdəliklər
AF	Maliyyə aktivləri	B.90	Kapitalın xalis dəyəri

Aktiv və passivlərin yekun balansı

Aktivlər		Öhdəliklər və kapitalın xalis dəyəri	
AN	Qeyri-maliyyə aktivləri	AF	Öhdəliklər
AF	Maliyyə aktivləri	V.90	Kapitalın xalis dəyəri

Hesab hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna aktiv və pasivlər balansı kimi çıxış edir və müəyyən dövr ərzində həmin ölkənin iqtisadiyyatı ilə əməliyyatlar nəticəsində “qalan dünyanın” maliyyə aktiv və öhdəliklərində baş verən dəyişikliyi xarakterizə edir. Dövrünə əvvəlinə və sonuna balanslar müəyyən dövr ərzində beynəlxalq investisiya mövqeyinə (beynəlxalq investisiya balansı) uyğun gəlir.

Beləliklə, “qalan dünya” sektoru həmin ölkənin rezident instutisionalı vahidləri ilə əməliyyat həyata keçirən qeyri-rezident vahidlərdən ibarətdir. Onun hesabları ölkənin milli iqtisadiyyatının “qalan dünyanın” iqtisadiyyatı ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin ümumiləşdirilmiş təsvirini təmin edir. Başqa sözlə desək, MHS-də “qalan dünya” sektoru ölkənin rezidentləri illə qeyri-rezidentlər arasındakı bütün əməliyyatları əks etdirir. MHS-2008-də “qalan dünya” sektoru üçün mal və xidmətlərlə, ilkin gəlirlər və cari transfertlər, kapitalla bağlı əməliyyatlar, maliyyə və aktivlərin sair dəyişməsi hesablarının, həmçinin aktiv və passivlər balansının qurulması nəzərdə tutulur. “Qalan dünya” sektorunun bütün hesabları qeyri-rezidentlər nöqtəyi-nəzərindən tərtib edilir və ona görə də bu hesabların “resurs” hissəsində qeyri-rezidentlərin rezidentlərdən əldə etdiyi, “istifadədə” isə qeyri-rezidentlərin rezidentlərə verdiyi (ötürdüüyü) iqtisadi dəyər əks etdirilir. Sektor üzrə tərtib edilən hesablar əsasında formalaşan informasiya bazası ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatında iştirak dərəcəsini, həmçinin bu sektorun cari vəziyyətini statistik təhlil etməyə və perspektiv inkişaf istiqamətlərini əsaslandırmağa imkan verir.

1.3.Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının göstəricilər sistemi və onların təsnifatlaşdırılması

Müasir şəraitdə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının güclü stimül verəni düzgün olaraq beynəlxalq ticarət hesab edirlər. Dövlət mal və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsini intesivləşdirərək milli təkrar istehsal bazasının imkanları ilə müqayisədə ÜDM daha böyük həcmdə artırmaq iqtidarında olur. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən səmərəli istifadə edilməsi iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf yoluna keçməsinə, daxili istehlak bazarını zənginləşdirməyə, milli biznesi qabaqcıl bazar təsərrüfatçılığı metodlarını öyrənməyə imkan verir. Müasir biznesin sürətli inkişafı kompaniyaların sahibkar və məcərlərindən yalnız idarəetmə texnikasının və metodunun daimi təkmilləşdirməsini deyil, həm də kompaniyanın xarici iqtisadi fəaliyyətləri haqqında uşot-statistik informasiyanın keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə konkret tədbirlərin qəbul edilməsini tələb edir. Bundan başqa qlobal iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi amilin rolu və əhəmiyyətinin artması milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqələrini, iki və çoxtərəfli iqtisadi əlaqələri təhlil etməyə imkan verən informasiya sistemine yüksək tələblər ortaya qoyur [21,səh.6].

Analitik kriteriyaların, metodların və göstəricilərin xüsusi dəsti vasitəsilə belə statistik məlumatların peşəkar qiymətləndirilməsi istənilən dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin statistik təhlilinin əsas vəzifəsidir. Bir qayda olaraq belə qiymətləndirmələr nəşr edilən statistik məcmuələrin informasiyasına əsaslanır. Deməli, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli idarəedilməsi, ticarət-iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən xarici ticarətin inkişafını kompleks əks etdirən məlumatların olması zəruridir. Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının vəzifələri xarici iqtisadi əlaqələrin miqyasını, sinamikasını və quruluşunu xarakterizə edən göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaqdan, onun əsas inkişaf meylini şərtləndirən amilləri, həmçinin müxtəlif ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrini müqayisəli təhlil etməkdən ibarətdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin statistikasını iqtisadi statistikanın tərkib hissəsidir. Onun təşkili və metodologiyası ölkənin fəaliyyət göstərən statistika aparatının ümumi prinsiplərinə tabedir.

Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasında vahid bazaya gətirilən satış və alış qiymətləri əsasında ixrac və idxalın inkişaf meylinin öyrənilməsində istifadə edilən ayrı-ayrı mallar və mal qrupları üzrə orta qiymətlər hesablanır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin cari vəziyyəti, onun inkişaf meyli və dinamikası göstəricilər sistemi vasitəsilə xarakterizə edilir.

Xarici ticarətin dəyər ifadəsində uçotunun ən ümumi xarakteristikasını xarici ticarət dövriyyəsi göstəricisi, xarici ticarət balansının saldosu, ixracın idxalı ödəmə əmsalı verir.

Ölkə miqyasında xarici ticarət dövriyyəsinin kəmiyyəti hesabat dövründə ölkənin idxal və ixracının dəyərini cəmləməklə müəyyən edilir. Ticarət balansının saldosu müəyyən dövrdə ölkənin ixrac və idxalının fərqidir. Əgər nisbət ixracın xeyrinədirsə ondan ticarət balansı aktivdir (saldo müsbətdir və “+” işarə ilə qeyd olunur), əksinə olanda ölkənin xarici ticarət balansı passivdir (saldo mənfidir və “-” işarə ilə qeyd olunur). İxrac və idxalın dəyərinin bərabərliyi netto balan adlanır. Ödəmə əmsalı ölkənin ixracının məbləğinin onun idxalının məbləğinə nisbətidir və bu göstərici ixracın idxaldan nə qədər az və ya çox olduğunu yaxud ixracın idxalın necə faizini təşkil etdiyini göstərir. İdxal və ixracın dövlətin tədiyə balansının mühüm göstəriciləridir. İxracın dəyəri fədiyə balansının gəlir, idxalın dəyəri isə xərc hissəsini əks etdirir.

Beynəlxalq ticarət statistikasında dünya ticarətini xarakterizə edən müxtəlif göstəricilər də hesablanır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət statistikasının əsas vəzifələrindən biri ayrı-ayrı ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak dərəcəsini öyrənməkdir. Bunun üçün ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrinə cəlbəmə dərəcəsini xarakterizə edən bir sıra göstəricilər tətbiq edilir. Bunlara aiddir:

1. Dünya əmtəə bazarında ayrı-ayrı ölkənin (ölkələr qrupunun) rolunu xarakterizə edən ayrı-ayrı ölkələrin (ölkələr qrupunun) dünya ticarətində xüsusi çəkisi (d_j, d_q).

$$d_j = \frac{EX_j}{BT} \text{ yaxud } d_q = \frac{\sum_{j=1}^n EX_j}{BT}$$

Burada, EX_j - j - cı ölkənin ixracının ümumi həcmi, n - mal ixrac edən ölkələrin sayını göstərir.

2. Ayrı-ayrı malların (mal qruplarının) ixracında ayrı-ayrı ölkələrin xüsusi çəkisi beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin hansı sahə və istehsal növündə ixtisaslaşdığını göstərir.

$$d_{ij} = \frac{EX_{ij}}{\sum_{j=1}^m EX_j}$$

Burada, EX_{ij} - j - cı ölkənin ixrac etdiyi i-ci növ malın həcmi, m- dünya bazarına i-ci mal ixrac edən ölkələrin sayını göstərir.

3. Ayrı-ayrı ölkənin ixracının Ümumi Milli Məhsulda xüsusi çəkisi (d_j) ölkənin istehsal etdiyi ÜMM hansı hissəsinin xarici bazara istiqamətləndiyini yaxud ÜMM hər vahidinə nə qədər ixrac edilən məhsul vahidi düşdüyünü göstərir.

$$d_j = \frac{EX_j}{\dot{U}MM_j}$$

Burada, $\dot{U}MM_j$ - j - cı ölkənin Ümumi Milli Məhsulunun həcmi göstərir.

4. Milli iqtisadiyyatın idxaldan asılılıq əmsalı ($C_{as.j}$) istehsal edilmiş ÜMM hər vahidinə nə qədər idxal edilən məhsul vahidi düşdüyünü xarakterizə edir.

$$C_{as.j} = \frac{\dot{I}M_j}{\dot{U}MM_j}$$

Burada, $\dot{I}M_j$ - j - cı ölkənin idxalının ümumi həcmi göstərir.

5. İxracın ayrı-ayrı növ məhsul istehsalında ixracın xüsusi çəkisi ölkədə istehsal edilmiş məhsulun hansı hissəsinin ixraca yönəldiyini göstərir və onu düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$d_{ex.ij} = \frac{EX_{ij}}{Q_{ij}}$$

Burada, Q_{ij} - j-cı ölkənin i-ci məhsulunun istehsalının həcmi göstərir.

6. Ayrı-ayrı məhsul növünün istehlakında idxalın xüsusi çəkisi ($d_{im.ij}$) hər hansı bir məhsulun istehlakının hansı hissəsinin idxal hesabına təmin edildiyini göstərir və ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı malların idxalından asılılıq dərəcəsini əks etdirir.

$$d_{im.ij} = \frac{\dot{I}M_{ij}}{\dot{I}SH_{ij}}$$

Burada, $\dot{I}M_{ij}$ - j-cı ölkənin i-ci məhsulunun idxalının, $\dot{I}SH_{ij}$ - j-cı ölkənin i-ci məhsulunun istehlakının həcmi göstərir.

7. İxracın nisbi ixtisaslaşma əmsalı ($C_{ex.n.ix.ij}$) beynəlxalq əmək bölgüsünün səviyyəsini xarakterizə edir.

$$C_{ex.n.ix.ij} = \frac{d_{ij}}{d_i}$$

Burada, d_{ij} - j-cı ölkənin ixracının ümumi həcmində i-ci malın ixracının, d_i – dünya ixracının ümumi həcmində i-ci malın ixracının xüsusi çəkisini göstərir.

8. Diversifikasiya əmsalı düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə edilir.

$$C_d = \frac{\sum_{i=1}^n |d_{ij} - d_i|}{2} \quad \text{yaxud} \quad C_d = \frac{\sum_{i=1}^n |d_{ij} - d_i|}{200}$$

Burada, n- malların çeşidinin sayını göstərir.

Əmsalın ikinci forması kəsinin surəti faizlə ifadə olunduqda tətbiq edilir. Diversifikasiya əmsalının qiyməti 0-la 1 arasında dəyişir. Göstəricinin qiymətinin 1-ə yaxın olması ölkənin dünya bazarına məhdud mal çeşidi ilə ixtisaslaşdığını, 0-a yaxınlaşarsa ölkənin dünya bazarında ixrac mallarının çeşidinin genişləndiyini göstərir.

9. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dinamikası əmsalı ölkənin ixracının həcm indeksinin istehsalın həcm indeksinə nisbəti ilə müəyən edilir.

10. Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarətdən asılılıq dərəcəsi.

$$AS_d = \frac{EX + \dot{I}M}{\ddot{U}MM} \cdot 100$$

11. İdxal kvotası ($\dot{I}M_k$) ölkəyə idxal edilən malların qeyri-tarif məhdudluğunun (dəyər yaxud natural) ən açıq formasıdır. İdxal kvotasının iki növü - mütləq (idxalına icazə verilən malların sayı) və tarif kvotası (aşağı dərəcə ilə rüsum ödəyərək müəyyən dövrdə konkret malın idxalına icazə verilməsi) mövcuddur. Bu göstəricini düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

$$\dot{I}M_k = \frac{\dot{I}M}{\ddot{U}DM} \cdot 100$$

Burada, $\dot{I}M$ - idxalın, $\ddot{U}DM$ - ümumi daxili məhsulun həcmi göstərir [19,21,22].

Statistika təcrübəsində iqtisadiyyatın vəziyyətinin kompleks göstəricisi kimi xarici ticarətin kvotasından da istifadə edilir.

“Qalan dünya” sektorunun tərtib edilən hesablarının verdiyi imkanlar çərçivəsində ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətini bu və ya digər aspektdən təhlil etmək məqsədilə statistik göstəricilərin təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Xarici ticarətin həcm göstəriciləri: ixracın, idxalın, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi, xarici ticarətin saldosu, reeksport, reimport),

2. Ölkənin dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya göstəriciləri: ixrac, idxal və xarici ticarət dövriyyəsinin kvotası,

3. Xarici iqtisadi əlaqələrin dinamikası göstəriciləri: əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın (idxalın) nisbi dəyişməsi, ixracın, idxalın və xarici ticarət dövriyyəsinin nisbi dəyişməsi, ixracın (idxalın) dəyişmə tempinin $\ddot{U}DM$ -nin dəyişmə tempini qabaqlaması (geri qalması) əmsalı, əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın (idxalın) nisbi dəyişməsinin əhalinin hər nəfərinə düşən $\ddot{U}DM$ -un nisbi dəyişməsində asılılığı (elastiklik) əmsalı,

4. Xarici iqtisadi əlaqələrin quruluş göstəriciləri: ölkələr və regionlar üzrə xarici iqtisadi əməliyyatların coğrafi və mal quruluşu,

5. Xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticə göstəriciləri: tədiyə balansı, əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın, idxalın, xarici ticarət dövriyyəsinin, investisiyanın, ölkənin xarici

borcunun həcmi. Bunlarla yanaşı iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün dünya ticarətində ölkənin fəallığını, kapitalın beynəlxalq hərəkətini və s. xarakterizə edən göstəricilərdən də istifadə edilməsi zəruridir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq ümumi şəkildə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlilinin iqtisadi-statistik göstəricilər sistemini 1 sayılı sxemdəki kimi vermək olar (sxem 1).

Beləliklə, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin ümumi mənzərəsinin təsviri informasiya bazasının yaradılmasını zəruri edir. Bunun üçün iqtisadi vasitələrdən və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi vacibdir. Bundan başqa fikrimizcə, xarici iqtisadi fəaliyyətin hər hansı bir hadisə və prosesinin qiymətləndirilməsi sistemli, kompleks və tamamlayıcı xarakter daşmalıdır. Ona görə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin tam və əsaslandırılmış qiymətləndirilməsi müvafiq iqtisadi göstəricilərin və təsiredici amillərin bütün spektrinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Məhz çoxkriteriyalı və müfəssəl təhlil xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini real əks etdirməyə qadirdir.

4. Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının təhlilinin əsas istiqamətləri

Statistika elmləri sistemində xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının yeri və rolu onun predmeti, metodları və vəzifələri ilə şərtlənir. İqtisadi statistikanın tərkib hissəsi kimi xarici iqtisadi əlaqələr statistikasını iqtisadi nəzəriyyənin anlayışlarından istifadə edir, xarici iqtisadi əlaqələrin və bütövlükdə iqtisadiyyatın idarəedilməsi sisteminin ehtiyaclarına yönəlik xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında baş verən prosesləri qiymətləndirir.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti xarakterizə edən göstəriciləri milli təsərrüfatın vəziyyətinin analitik göstəricilərinin ümumi sistemə daxil etmək üçün ölkənin statistika orqanı iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında istifadə edilən məlumatların uçotu və qiymətləndirilməsi metodlarının müqayisəliliyi üzrə böyük işlər həyata keçirir. Xüsusilə son dövrlərdə bir çox dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların səyləri ilə daxili və xarici ticarətin uçotunda istifadə edilən vahid təsnifatlar işlənilib hazırlanmışdır. İxracın və idxalın strukturunun xarakteristikası üçün tətbiq edilən mal nomenklaturası sənaye və digər təsnifatlara keçiddə mühüm vasitə olmuşdur.

Əksər ölkələr üçün xarici iqtisadi fəaliyyət statistikasının əhəmiyyəti xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin digər formalarının böyük iqtisadi və siyasi rolu ilə müəyyən edilir. Məhz belə şərait bu sahədə statistik işlərin nisbətən yüksək səviyyədə təşkilini şərtləndirir. Dünyanın bir çox ölkələrində xarici ticarət statistikasını iqtisadi statistikanın daha inkişaf etmiş sahəsidir. O, yaxşı təşkilati təminatla və işlənmiş metodologiyaya malikdir.

İstənilən ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət statistikasının əsas vəzifələri xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarının (malların və xidmətlərin idxal və ixracı, xarici investisiya fəaliyyəti, valyuta vəsaitlərinin hərəkəti və birgə müəssisələrin fəaliyyəti) statistik uçotunun təşkilindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, bu sahə statistikasının əhəmiyyətli vəzifələrinə aiddir:

-xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafını xarakterizə edən məlumatların toplanması və işlənməsi,

-dövlət diarəetmə oqranlarını zəruri informasiya ilə təmin etmək,

-xarici iqtisadi fəaliyyətin göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaq,

-xarici iqtisadi əlaqələrin əsas inkişaf meyillərini şərtləndirən amilləri təhlili etmək,

-xarici iqtisadi əlaqələrin strukturu və dinamikası göstəricilərin hesablanması metodlarını işləyib hazırlamaq və onların qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən etmək,

-beynəlxalq iqtisadi əlaqələri və müxtəlif ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti göstəricilərini müqayisəli təhlil etmək,

- iqtisadi - statistik təhlilin səviyyəsini yüksəltmək və metodologiyasını təkmilləşdirmək və s [21, səh. 35].

Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının predmeti ayrı-ayrı dövlətin, regionun və bütövlükdə dünya birliyinin xarici iqtisadi fəaliyyəti sferasında baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət tərəfidir. Ümumiyyətlə, xarici ticarətin təhlilinin daha təkmil metodlarının işlənin hazırlanmasına istiqamətlənən problemin həlli onun səmərəli inkişafına gətirib çıxara bilər. Ona görə də dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlilində həll edilməsi zəruri olan ilkin məsələlərdən biri onun həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini və mərhələlərini müəyyən etməkdir. Ədəbiyyatda mövcud olan metodikaları ümumiləşdirib onlara aşağıdakı qiymətləndirmə istiqamətlərinin xas olduğunu müəyyənləşdirə bilərik:

1) Bütövlükdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri, onun ayrı-ayrı tərkib hissələri (idxal, ixrac), onların dinamikası, yekun nəticələrə amillərin təsiri (ixrac və idxalın fiziki həcmi, xarici ticarət bağlaşmalarının aiyməti, milli valyutanın məzənnəsi, coğrafi və çeşid strukturu və s.),

2) Xarici ticarət əlaqələrinin strukturu, o cümlədən coğrafi, çeşid, struktur dəyişiklikləri, ölkənin ixracatının ixtisaslaşması,

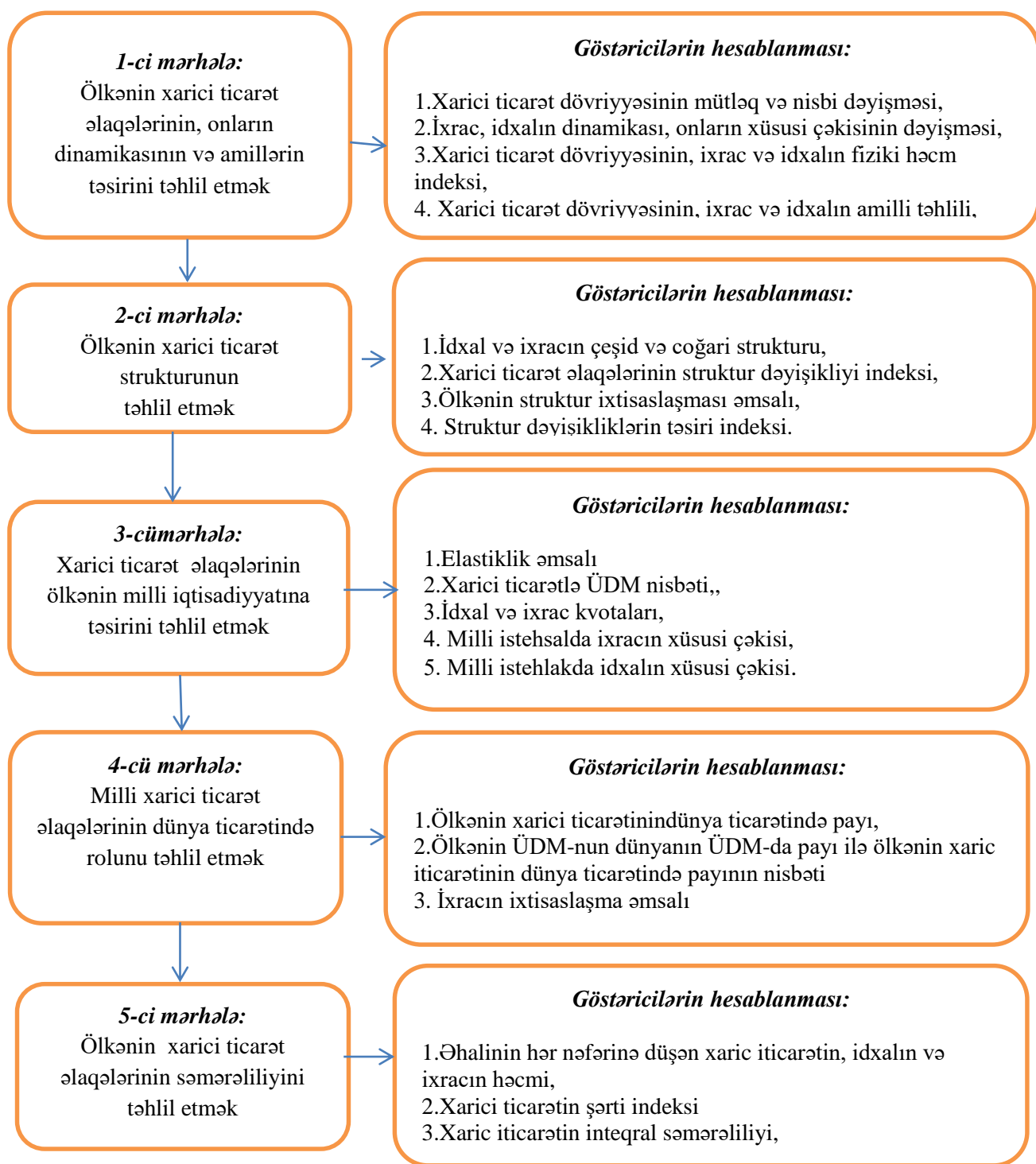
3) Xarici ticarət dövriyyəsinin, ixrac və idxalın milli iqtisadiyyata təsiri,

4) Milli xarici ticarət sisteminin dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq ticarətdə rolu və s.

Fikrimizcə, qeyd edilən mərhələlərə makrosəviyyədə xarici ticarətin səmərəliliyinin təhlilini də əlavə etmək lazımdır. Deməli, bununla da analitik prosedurun həyata keçirilməsinin tam və məntiqli ardıcılığı alınır ki, bu da tədqiqatın daha sistemli və obyektiv olmasına gətirib çıxarır. Bu qeyd edilənlərə əsaslanaraq ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin təhlilinin əsas mərhələlərini və istiqamətlərini 1 sayılı sxemdəki kimi vermək olar (sxem 1).

Metodiki planda ilk dörd mərhələ çətin deyildir. Ona görə ki, bütün göstəricilər çoxdan məlumdur və təcrübədə geniş istifadə edilir. Odur ki, sonuncu mərhələnin, yəni xarici ticarətin səmərəliliyinin təhlili üzərində dayanmaq, yəni onu təkmilləşdirmək xüsusilə vacibdir.

Xarici ticarətin səmərəliliyi anlayışı və göstəricilər sistemi yerli və xarici ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdə geniş şərh edilir. Məlumdur ki, səmərəlilik iqtisadi kateqoriyadır və onun mahiyyəti fəaliyyətin nəticələri ilə onun əldə edilməsinə yönəldilən xərclərin müqayisəsindən ibarətdir [26, səh.45]. İqtisadi-statistik təhlildə səmərəliliyin iki tip göstəricisindən-mütləq və nisbi - istifadə edilir. İstənilən təsərrüfat fəaliyyəti, o cümlədən xarici ticarət səmərə göstəricisi müsbət qiymət alarsa, səmərəliliyi 1-dən yüksək olrsa onda o, iqtisadi baxımdan faydalıdır. Fikrimizcə, makrosəviyyədə xarici ticarət münasibətlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi iki zəminə əsaslanmalıdır. Birincisi, xarici ticarət iqtisadi əhəmiyyətlə yanaşı, sosial əhəmiyyəti də olmalıdır. İkincisi, səmərənin yaranma sferası kimi firmanın və milli iqtisadiyyatın daxili mühiti, səmərəliliyin əldə edilməsinin təzahür sferası isə xarici iqtisadi mühit çıxış edir. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafından əldə edilən səmərəni qiymətləndirərkən onun büdcə (mal və xidmətlərin ixracından və idxalından gömrük ödənişlərini daxil olması, ixracyönümlü müəssisələrin vergi ödəmələrinin artması), istehsal (istehsal və texnoloji

Sxem 1. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin statistik təhlilinin əsas mərhələləri və istiqamətləri

bazanın moderinləşdirilməsi) və sosial (ixrac yönümlü istehsalın genişlənməsi ilə məşğulluğun artması) sferalarda təzahürünü nəzərə almaq vacibdir. Nəticədə istehsalın məhsuldarlığı və rəqabətqabiliyyətliyi artır, iqtisadi artım müşahidə edilir, əhalinin təlabatları daha tam ödənilir, ölkənin dünya iqtisadiyyatında nüfuzu artır.

Beləliklə, makrosəviyyədə xarici ticarətin qeyd edilən istiqamətlərdə (sferalarda) səmərəliliyi təhlil etmək üçün səmərəliliyin inteqral əmsalından istifadə etmək lazımdır. Mütləq göstərici idxal və ixrac fəaliyyətindən səmərənin məbləğini, nisbi göstərici isə xarici ticarət fəaliyyəti ilə onun həyata keçirilməsinə yönəldilən xərclərə nisbətini əks etdirir.

FƏSİL II
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARICI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN
STATİSTİK TƏDQIQI

2.1. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin statistik təhlili

Müasir şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələr sektoru hər bir ölkənin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi və gücləndiyi hazırki dövrdə səmərəli xarici iqtisadi əlaqələr sistemini formalaşdırmadan strateji hədəflərə nail olmaq çox çətindir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kontekstində milli iqtisadiyyata ayrıca deyil, dünya təsərrüfatı ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan təsərrüfat sistem kimi baxılır. Bu isə milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələr sektorunun rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Xarici iqtisadi münasibətlərinin dərinləşdirilməsi və inkişafı vasitəsilə iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına inteqrasiya dərəcəsini artırmaq, onun açıqlığını genişləndirməki və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən faydalanmaq hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətləridir.

Ölkələrin beynəlxalq ticarətə daxil olması xarici ticarət formasında çıxış edir. Ayrı-ayrı ölkənin xarici ticarətinin dinamikasına və strukturuna milli istehsalın inkişaf səviyyəsi, təbii resurslarla təminatlılıq, dövlətin xarici ticarət siyasətinin məqsədləri və prioritetləri, milli valyutanın çevrilə bilməsi, istehsal edilmiş məhsulun rəqabətqabliyyəti, daxili tələbin həcmi və strukturunu, əhəlinin həyat səviyyəsi və s. kimi amillər təsir göstərir.

Azərbaycanın sənaye kompleksinin strukturunu ölkə iqtisadiyyatının açıqlığına və onun xarici bazara istiqamətlənməsinə imkan vermişdir. Ölkənin inkişafının əsas prioritetlərindən biri ixracdır ki, bu da ÜDM əsas hissəsini təşkil edir. Son dövrlərdə xarici ticarətin dinamikası onun həcmının artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da elmi-texniki və tranzit potensialının artması, inteqrasiya proseslərində iştirakla, həmçinin dünyanın

digər ölkələri və regionları ilə ticarət-iqtisadi münasibətlərin diversifikasiyası ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərində dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrə xüsusi fikir verilmişdir.

Cədvəl 1

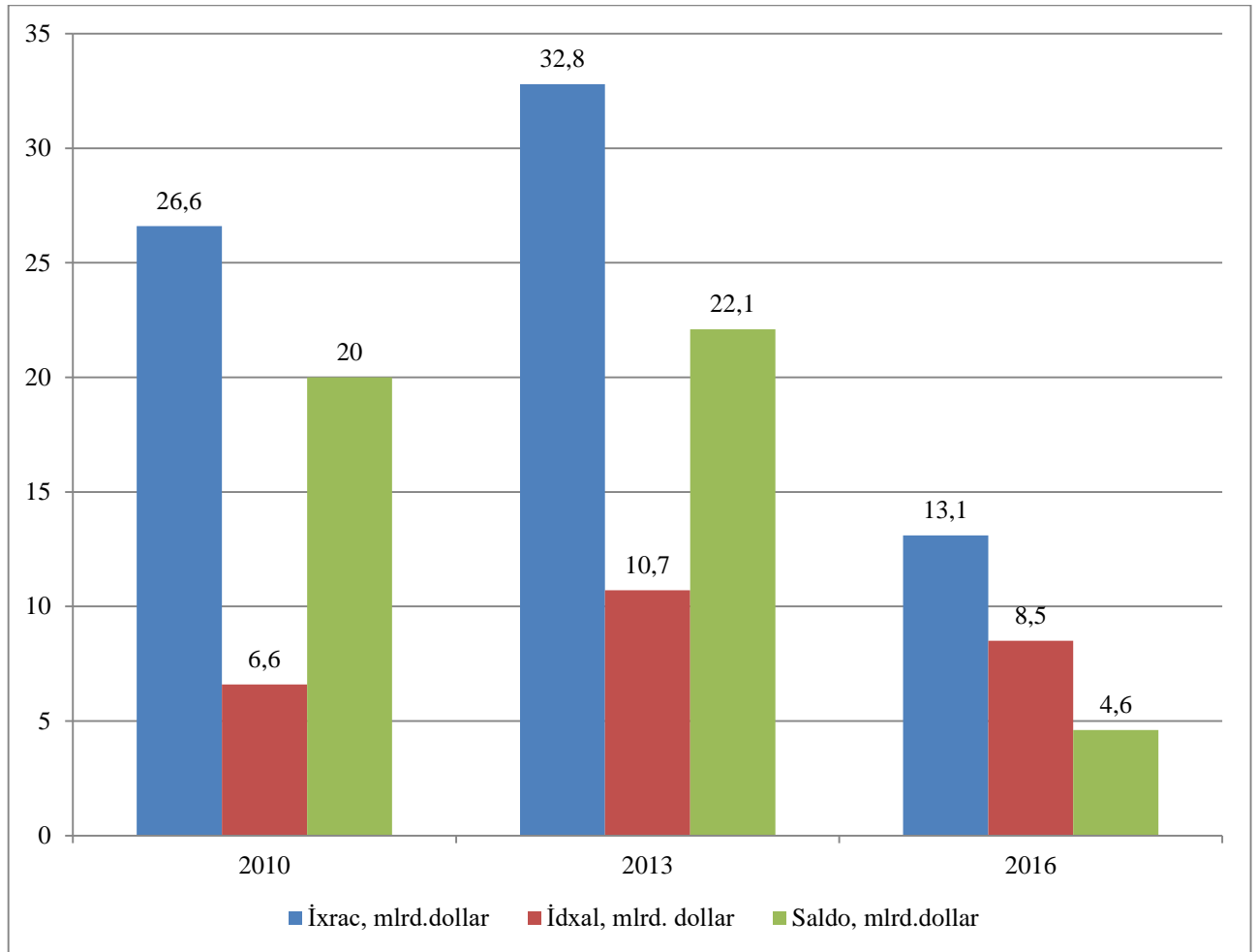
2010-2016-cı illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi, mlrd. ABŞ dolları [1]

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	saldo	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac
2010	33160,7	6600,6	26560,1	19959,5	106,5	105,0	106,9
2011	44161,7	9756,0	34405,7	24649,7	104,0	145,3	92,6
2012	43813,5	9652,9	34160,6	24507,2	95,5	96,9	95,1
2013	43554,1	10712,5	32841,6	32129,1	102,7	109,1	100,7
2014	39407,5	9187,7	30219,8	21032,1	95,7	85,4	99,0
2015	25809,0	9216,7	16592,3	7375,6	99,9	99,5	100,1
2016	21650,8	8532,4	13118,4	4586,0	92,9	90,1	94,5

2016-cı ildə Azərbaycanın dünyanın 172 dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 10.5%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 89.5%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşür. Dövlətimizin Türkiyə, İtaliya, Rusiya, Birləşmiş Krallıq, Almaniya, ABŞ, Fransa, Yaponiya, İsrail və Çin ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur. (Ümumi ticarətdə bu ölkələrin payı 67.1% təşkil etmişdir). Rəsmi statistikanın məlumatları 2012-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 43.9 mlrd. dollar, 2016-cı ildə isə 21.6 mlrd. dollar həcmində olduğunu göstərir ki, bu da öyrənilən dövrdə azalmanın 51% olduğunu göstərir.

2013-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 64.3%-ni ixrac, 35.7%-i isə idxal təşkil etmişdir. Bu ildə ixracın həcmninə idxaldan artıq olması xarici ticarət balansının müsbət

olması ilə nəticələnməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu meyli 1 sayılı sütunlu qrafik daha əyani göstərir (şəkil 1).

Şək.1. 2010, 2013 və 2016-cı illərdə Azərbaycanın ixrac və idxal əməliyyatlarının həcmi, mlrd. dollar

Xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər ölkə qrupları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin quruluşuna da müəyyən təsir göstərmişdir. Rəsmi statistikanın məlumatları idxal əməliyyatlarında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin, Avropa İttifaqının, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, Asiya Sakit okeanı iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının rolu yüksək olmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə bu ölkə qruplarının idxal əməliyyatlarında payı müvafiq olaraq 24,6%, 27,7%, 37,7%, 35,3% və 56,4%, 2016-cı ildə isə 25,3%, 26%,

38,8%, 42,35 və 52,4% təşkil etmişdir. Müqayisə edilən dövrdə Müstəqil dövlətlər birliyinin payı 0,7 bənd, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının payı 1,1 bənd, Asiya Sakit okeanı iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatının payı 7 bənd artmışdır. Bu dövrdə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatının xüsusi çəkisi isə əksinə azalmışdır. Bu azalma 4 bənd təşkil etmişdir.

Cədvəl 2

2012-2016-cı illərdə Azərbaycanın ölkə qrupları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin quruluşu, % [1]

Ölkə qrupları	2012	2013	2014	2015	2016
	İdxal				
Müstəqil Dövlətlər Birliyi	24,6	23,8	22,7	21,3	25,3
Avropa İttifaqı	27,7	35,1	22,8	31,9	26,0
Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	37,7	35,0	36,0	33,5	38,8
İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	21,6	19,0	18,5	15,1	17,6
Demokratiya və iqtisadi inkişaf uğrunda təşkilat	7,0	6,8	5,6	4,1	4,0
Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı	3,5	3,4	2,6	2,1	3,0
İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı	23,8	20,9	20,0	17,1	19,7
Asiya Sakit okeanı iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı	35,3	29,6	35,0	41,4	42,3
Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası	1,6	1,9	1,4	2,4	4,0
Cənub - Şərqi Asiya dövlətlərinin Assosiasiyası	1,1	1,2	1,4	2,5	4,0
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı	56,4	57,8	58,6	63,7	52,4
	İxrac				

Müstəqil Dövlətlər Birliyi	5,2	6,3	3,8	4,1	7,3
Avropa İttifaqı	46,8	48,0	53,0	53,0	43,2
Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	15,5	14,3	9,7	20,8	22,0
İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	4,2	3,0	4,4	14,1	15,2
Demokratiya və iqtisadi inkişaf uğrunda təşkilat	2,7	3,3	2,6	4,1	4,2
Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı	10,1	14,1	1,4	1,8	1,0
İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı	16,8	19,0	17,4	21,9	19,3
Asiya Sakit okeanı iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı	25,8	31,0	23,4	14,0	20,3
Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası	0,4	0,3	0,7	0,8	1,1
Cənub - Şərqi Asiya dövlətlərinin Assosiasiyası	11,5	19,8	13,7	5,9	2,5
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı	53,4	52,9	57,9	72,8	60,9

Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarının formalaşmasında ölkə qruplarından Avropa İttifaqının və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının rolu əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə ölkənin ixrac əməliyyatlarının 46,8%-i Avropa İttifaqının, 53,4%-i isə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı ölkələrinin payına düşmüşdür. 2016-cı ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 43,25 və 60,9% olmuşdur, yəni Avropa İttifaqı ölkələrinin xüsusi çəkisi azalmış, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin xüsusi çəkisi isə artmışdır.

2012-2016-cı illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşunda Avropa və Asiya regionları xüsusi önəm daşımışdır. Son dövrlərdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri strategiyasında edilən əhəmiyyətli dəyişikliklər (enerji daşıyıcıların

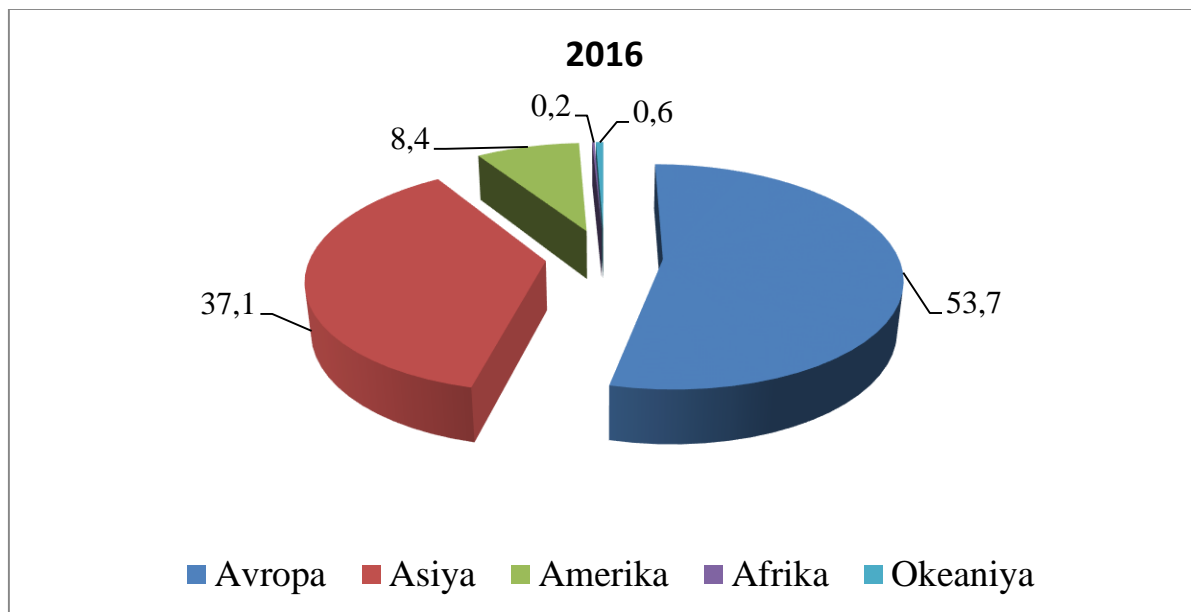
hasilatı və satışı sahəsində qlobal əhəmiyyətli layihələrin icra edilməsi, investisiya qoyuluşu sahəsində yeni istiqamətlərin seçilməsi və s.) bu coğrafi regionların rolunun artmasına gətirib çıxarmışdır. 3 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi 2012-ci ildə Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarının 49,7%-i, Avropa regionunun payına düşmüşdürsə, 2016-cı ildə bu göstərici 4 bənd artaraq 53,7% təşkil etmişdir. Müqayisə edilən dövrdə əksinə asiya regionunu payı 1,2 bənd azalaraq 39,3%-dən 37,1%-ə düşmüşdür.

Cədvəl 3

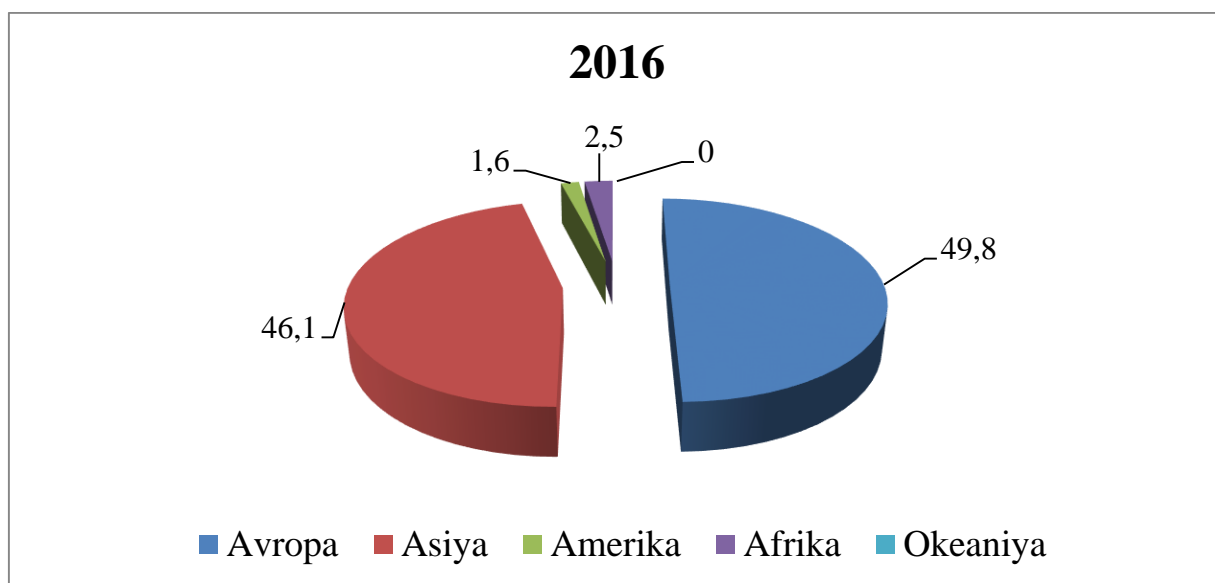
2012-2016-cı illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşu, % [1,2]

Coğrafi regionlar	2012	2013	2014	2015	2016
İdxal					
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:					
Avropa	49,7	57,0	55,0	54,5	53,7
Asiya	39,3	34,3	35,0	33,5	37,1
Amerika	10,4	7,4	9,6	11,6	8,4
Afrika	0,4	0,8	0,1	0,1	0,2
Okeaniya	0,2	0,2	0,3	0,3	0,6
İxrac					
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:					
Avropa	52,9	54,0	57,2	58,0	49,8
Asiya	38,5	39,9	35,7	35,3	46,1
Amerika	6,7	4,1	4,6	4,4	1,6
Afrika	1,8	2,0	2,5	2,3	2,5
Okeaniya	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Ölkənin ixrac əməliyyatlarında coğrafi regionlarının quruluşunu sektorlu dioqram daha əyani göstərir.

Şək.1.2016-cı ildə Azərbaycanın idxal əməliyyatlarında coğrafi regionların xüsusi çəkisi ,%

Şək.2 .2016-cı ildə Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarında coğrafi regionların xüsusi çəkisi ,%

Dünya təsərrüfat əlaqələrinə səmərəli inteqrasiya iqtisadiyyatın strukturunun dəyişməsinə, milli istehsalın ixtisaslaşma səviyyəsinin artmasına, idxal və ixracın əlverişli əmtəə quruluşunun və s. mühüm təsir göstərir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına 2012-ci ildə görə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ölkənin idxalının quruluşunda yeyinti məhsulları və diri heyvanların xüsusi çəkisi 9,9%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 10,0%, əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 21,5%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 41,7%, müxtəlif hazır məmulatları isə 7,7% təşkil etmişdir. 2016-cı ildə bu məhsul bölmələrinin payı müvafiq olaraq 13,9%, 10,5%, 22,3%, 33% və 10,7% olmuşdur. İdxalın tərkibində maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları daha yüksək çəkiyə malik olmasının, yəni mütərəqqi texnologiyaların ölkəyə idxalının, ölkə iqtisadiyyatının texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır.

Təhlil edilən dövrdə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşunda mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materialların payı yenə də yüksək olaraq qalmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə bu məhsul bölməsi ölkənin ümumi ixracınının 93,1%-i, 2016-cı ildə isə 87%-ni təşkil etmişdir ki, bu da perspektivdə ixracın əmtəə quruluşunun diversifikasiyasının təmin edilməsini zəruri edir.

Beləliklə, həm beynəlxalq səviyyədə, həm də ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində xarici ticarətin əmtəə quruluşu bütövlükdə dünya təsərrüfatının və hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, xarici ticarət dövriyyəsinin əmtəə quruluşunun təhlili konkret ölkənin rəqabətqabiliyyətliyi və dünya ticarətində onun rolu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu gün Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas strateji prioritetləri dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etmək, iqtisadiyyatın əlverişli strukturunu formalaşdırmaq və əhəlinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bu vəzifələrin həll edilməsi daha çox xarici iqtisadi əlaqələrin, xüsusilə ixracın inkişafından asılıdır. Araşdırma son dövrlərdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri sahəsində müsbət meyllər formalaşdığını göstərir. Lakin bununla yanaşı ölkənin

ixracının quruluşunda mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materialların payının olduqca yüksək olması ixracın əmtəə quruluşunun hazır məhsullar kontekstində diferensifikasiyasını zəruri edir. Buna nail olunması iqtisadiyyatın ixrac yönümlülüyünün və iqtisadi inkişafda keyfiyyət parametrlərinin rolunun gücləndirilməsini, həmçinin dövlət tərəfindən ixracın dəstəklənməsini tələb edir. Odur ki, dünya ölkələrinin təcrübəsində istifadə edilən xarici iqtisadi fəaliyyətin informasiya dəstəyi, ixracın ticarət-siyasi təminatı, maliyyə və vergi stimulları, xidmət sferasında məqsədli infrastrukturun subsidiyalaşdırılması və s. kimi ixracın dəstəklənməsi üsullərindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

2.2. Tədiyə balansının standart komponentləri əsasında ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin statistik təhlili

Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir vəziyyətinin xarakterik əlaməti ölkələrarası qarşılıqlı əlaqələrin əhəmiyyətli dərinləşməsində təzahür edən qloballaşma prosesinin güclənməsidir.

Ölkənin iqtisadi siyasətinin müəyyən edən dövlət hakimiyyəti orqanları iqtisadi siyasətin istiqamətlərini və vasitələrini müəyyənləşdirmək məqsədilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyekt kimi dövlətin dünyanın digər dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri haqqında informasiyaya ehtiyacı vardır. Belə informasiya ölkənin müəyyən ölkələrlə xarici ticarətinin inkişafını izləməyə, xarici investisiyanın və kapitalın hərəkətinin forma və həcmi müəyyən etməyə imkan verir. Deməli, bütün ölkələr müasir dünya təsərrüfatının bu və ya digər dərəcədə iştirakçısıdır. Dünya təsərrüfatında ayrı-ayrı ölkələrin iştirakı fəallığı və inteqrasiya dərəcəsi fərqlidir. Elə bir ölkə yoxdur ki, ətraf dünya ilə qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyəti olmasın.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin müxtəlifliyi və miqyasının artması ölkələr arasında iqtisadi əməliyyatların sayının və həcmi artmasında, onlar arasında münasibətlərin

strukturunun, bu əməliyyatların xarakterinin dəyişməsində, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına və bütövlükdə dünya təsərrüfatına onların təsir dərəcəsinin artmasında təzahür edir.

Xarakteri həm milli iqtisadiyyatın inkişafından, həm də digər ölkələrdəki və dünya bazarındakı dəyişikliklərdən asılı olan dövlətin digər dövlətlərlə bütün mürəkkəb iqtisadi və siyasi qarşılıqlı münasibətləri öz əksini tədiyyə balansında tapır. Belə səpgili məsələlərin həll edilməsi tədiyyə balansının tərtibini və onun hərtərəfli təhlilini zəruri edir.

Tədiyyə balansı - müəyyən dövr ərzində (bir qayda olaraq il ərzində) ölkənin rezidentlərinin dünyanın digər ölkələrinin rezidentləri arasındakı bütün iqtisadi bağlaşmaların nəticələrinin müntəzəm qeydiyyatıdır [16]. Tədiyyə balansında ölkənin dünya ilə iqtisadi əlaqələrinin ümumi yekunu ifadə edilir. Bu münasibətlərin xarakterihəm ölkə iqtisadiyyatının inkişafından, həm də digər ölkələrin iqtisadiyyatında və dünya bazarında baş verən dəyişiklikdən asılıdır. Tədiyyə balansının ayrı-ayrı konkret göstəricilərindəki dəyişikliklərin hələ formalaşma mərhələsində vaxtında görmək ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafının daha tam mənzərəsini yenidən təsəvvür etməyə imkan verir.

Bu balans ölkənin iqtisadi vəziyyətini, ilk növbədə ödəməqabiliyyətliyini xarakterizə edən başlıca sənədlərdən biridir. Onun məlumatları əsasında rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının və ölkənin xarici borcunun vəziyyətini müəyyənləşdirmək olar.

Tədiyyə balansı makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmanın, vergi və pul-kredit siyasətinin, xarici ticarətin tənzimlənməsi, daxili valyuta bazarı və valyuta məzənnəsi üzrə tədbirlərin formalaşdırılmasının əsas vasitələrindən biridir.

Tədiyyə balansının monetar göstəriciləri ümumi daxili məhsul, milli gəlir, məcmu investisiya və əmanət, büdcə defisiti, valyuta ehtiyatlarının həcmi və s. kimi makroiqtisadi göstəricilərlə birbaşa bağlıdır. Bundan başqa tədiyyə balansını vəziyyəti valyuta məzənnəsinin dinamikasına müəyyən təsir göstərir.

Göründüyü kimi təfiyə balansı beynəlxalq iqtisadi axınların təhlili vasitəsidir və tərtibinin əsas prinsipi onun vahid şəklə salınmasıdır, yəni beynəlxalq ticarətin iştirakçı ölkələri üçün təqdim edilən komponentlərin vahid standartıdır. Deməli, tədiyə balansı makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmanın əsas vasitələrindən biri olmaqla imkan verir:

-onun məlumatları hesabat dövründə istehsalın, məşğulluq və istehlakın səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən ticarətin digər ölkələrlə necə inkişaf etdiyini, rezidentlərdən nə qədər gəlir əldə edildiyini və onlara nə qədər ödəndiyini əks etdirir.

-eyni zamanda bu məlumatlar xarici investisiyanın cəlb edilməsini hansı formada baş verdiyini, ölkənin xarici borcunun vaxtında ödənilməsi və gecikməsi, həmçinin rezidentlərin digər ölkələrin iqtisadiyyatına necə investisiya qoyduğunu, Mərkəzi Bankın özünün xarici valyutada ehtiyatlarının həcmi azaltmaqla yaxud artırmaqla tədiyə disbalansını necə aradan qaldırdığı prosesini izləməyə imkan verir.

-tədiyə balansı fiskal və monetar siyasəti, proteksionist tədbirlər müəyyənləşdirərkən, həmçinin daxili valyuta bazarının və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi üzrə qərarlar qəbul edərkən fəal istifadə edilir.

-tədiyə balansının nəticələri əsasında ölkənin iqtisadi siyasəti sahəsində perspektiv qərarlar qəbul edilir. Mənfi nəticələrin baş verməməsi üçün tədiyə balansının tərtibi sxeminin daha optimal variantının seçilməsi zəruridir.

Ölkənin tədiyə balansı iki bölmədən “cari əməliyyatlar” və “kapital və maliyyə əməliyyatları” hesabı, həmçinin “səhvlər və buraxılımlar” dan ibarətdir.

Cari əməliyyatlar həmin dövrdə baş tutur və nəticələri gələcəyə aid edilmir. Kapitalla bağlı əməliyyatlar gələcəkdə təkrar əməliyyatları nəzərdə tutur və bu zaman üstünlük investisiyalara verilir. Eyni zamanda “səhvlər və buraxılımlar” bölməsi xüsusi olaraq verilir.

Cari əməliyyatlar hesabına mallarla, xidmətlərlə əməliyyatlar, xarici investisiyadan gəlirlər, cari transfertlər daxildir [31, səh. 76].

Mallarla əməliyyatlar ölkənin tədiyə balansında aparıcı yer tutur. Bu hesabda əks etdirilir:

-malların ixrac və idxalı

-təkrar emala məruz qalan malların ixracı və idxalı (sonradan reksport və reimport edilən mallar)

-malların təmiri

-limanda əldə edilən mallar

-qeyri-monetar qızılın hərəkəti

İxrac və idxalın dəyərinin nisbəti ticarət balansını təşkil edir və müstəqil əhəmiyyətə malikdir.

Xidmətlərlə əməliyyatlara xidmətlərin idxalı və ixracı üzrə bütün növ bağlaşmalar daxil edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrin tədiyə balansında (ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrdə) xidmətlərlə əməliyyatlar balansı ticarət balansının 60-70%-i təşkil edir.

Xarici investisiyadan gəlirlər. Onlar əmək haqqına və investisiyadan gəlirlərə ayrılır. Əmək haqqına həmin ölkənin digər ölkənin ərazisində 1 ildən az olan (müvəqqəti və mövsümü işçilər) rezidentlərin əldə etdikləri əmək haqqı daxildir. İntestisiyadan gəlirlərə həmin ölkənin investorlarının xaricidə birbaşa, portfel və borc investisiyasından əldə etdiyi dividendlər və faizlər daxildir.

Cari transfertlər. Bu dəyər ekvivalentində qarşılanmayan birtərəfli köçürmələrdir (ödəmələrdi). Ona görə də onlar ya kreditdə, ya da debetdə əks etdirilir. Prinsip etibarilə transfertlər kapital və cari transfertlərə ayrılır və bu bölmədə yalnız cari transfertlər uçota alınır. Onlara aid edilir: digər ölkələrə dövlət subsidiyası (iqtisadi yardım, bədbəxt hadisələrin nəticələrinin ləğv edilməsinə kömək, dövlət pensiyası, beynəlxalq təşkilalara üzvlük və s.), xüsusi transfert ödəmələri (xaricidə 1 ildən artıq işləyəin xüsusi şəxslərin köçürmələri, vərəsilik, hədiyyə, xeyriyyə çəmiyyətlərinə üzvlük haqqı və s.).

Kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı kapitalın beynəlxalq hərəkətini xarakterizə edir və iki bölmədən ibarətdir:

- kapitalla əməliyyatlar hesabı
- maliyyə hesabı

Kapitalla əməliyyatlar hesabına daxildir:

-kapital transfertləri. əsas kapitalın mülkiyyətçisinin dəyişməsində, borcun silinməsində təzahür edir. Məsələn, hər hansı bir ölkədə kreditorların London klubunun borclarının silinməsi tədiyə balansında kapital transfertinin əldə edilməsi kimi göstərilir.

Qeyri-istehsal qeyri-maliyyə aktivlərinin satışı / əldə edilməsi istehsal fəaliyyətinin nəticəsi olmayan (torpaq, yeraltı sərvət) maddi aktivlərin, həmçinin qeyri-maddi aktivlərin (ticarət nişanı, patent) mülkiyyət hüququnun ötürülməsi deməkdir.

Maliyyə hesabına rezidentlərin qeyri-rezidentlərə görə öhdəliklərlə və aktiblərlə əməliyyatları aiddir. Bunda nəzərə alınır:

-birbaşa investisiya (sahmdar kapitalında investisiya, reinvestisiyalaşdırılan gəlirlər, sair kapital yaxud firmadaxili investisiyalaşdırma)

-portfel investisiya aktivlər (rezidentlərin qeyri-rezidentlərə maliyyə tələbləri), və passivlər (qeyri-rezidentlərin rezidentlərə maliyyə tələbləri), həmçinin qiymətli kağızların tipləri üzrə verilir.

Maliyyə derivatı qiymətli kağızların xüsusi növü. Bunlara forvard, fyuçers, opsiya, svop və warrant aid edilir. Əvvəllər bunlar portfel investisiya maddəsində nəzərə alınır. Lakin 2000-ci ildən BVF onlar ayrıca maddədə uçota alınır.

Digər investisiyalara ticarət kreditləri, tədarükçülərin avansları, ticarət sazişlərini maliyyələşdirmək üçün borclar, BVF-nun kreditləri, maliyyə lizinqi, rezidentlər/qeyri-rezidentlər arasında valyuta əldə edilməsi/satışı.

Ehtiyat aktivləri dövlətin nəzarətində olur. Tədiyə balansının tərkibində nəzərə alınır:

- mərkəzi Bankda saxlanılan monetar qızıl,

-SDR. Ölkənin BVF-nin kapitalında kvotasına uyğun yaradılan ehtiyat aktiv.

BVF-da ölkənin ehtiyat mövqeyi, yəni BFV-nun kapitalında ölkənin kvotası həcmində şərtsiz kredit əldə etmək hüququ.

Valyuta aktivləri nəqd xarici valyuta, qiymətli kağız, maliyyə drivatları şəklində qeyri-rezidentlərə tələblər.

Digər tələblərə xarici valyutada digər tələblər daxil edilir və ölkənin ehtiyat aktivlərinin tərkibində nəzərə alınır.

Nəhayət, xüsusi bölmə olan “səhvlər və buraxılmalar” hesablamalardakı səhvlərə düzəlişlər etmək üsuludur. (bu və ya digər sazişlər üzrə informasiya müxtəlif mənbələrdən və fərqli metodika ilə əldə edilə bilər). Bu bölmə nəinki metodoloji səhvləri, həm də uçota alınmayan əməliyyatları (məsələn qaçaqmalçılıq) əks etdirir.

“Tədiyə balansının saldosu” anlayışı məhüm makroiqtisadi göstəricidir və müəyyən əməliyyatlar dəstinin yekun balansına aiddir. Ona görə də BVF onun maddələrinin əsas və balanslaşdırıcı maddələrə bölmək yolu ilə aktiv yaxud passiv balansını müəyyən edilməsini tövsiyyə edir. Əsas maddələrin saldosu “tədiyə balansının saldosu” adlanır və onun aktiv yaxud defisit kəmiyyəti ola bilər. Saldo balanslaşdırıcı maddələr hesabına ödənilir və tədiyə balansının tənzimlənməsi metodlarını əks etdirir. Mühasibatlıq baxımından balans həmişə bərabər olur və yekun sifira bərabər olur [40].

Beynəlxalq hesablaşmalarda daha çox “mallarla əməliyyatlar” maddələri üzrə balansın müəyyən edilməsi metodikasından istifadə edilir. Ticarət balansı ixracla idxal arasındakı fərkdir və tədiyə balansının ümumi yekununu müəyyən edir. Aktiv ticarət balansı sağlam iqtisadiyyatın əlamətidir, ölkənin malları xaricdə fəal alınır, yerli alıcılar milli məhsullara üstünlük verir. Bunun üçün inkişaf etmiş ölkələr xaricdə, yəni inkişaf etməkdə olan və keçid ölkələrində ikinci iqtisadiyyat formalaşdıraraq özlərinin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün yaxşı imkanlar əldə edir.

Öz növbəsində passiv ticarət balansı mənfi hadisə kimi qiymətləndirilir. Əgər bu birbaşa investisiyanın gətirilməsinin, idxal mallarının artması səbəb olarsa istisna edilir.

Son on ildə tədiyə balansının saldusunun hesablanması bir necə konsepsiyası yaranmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

-“cari əməliyyatlar balansının saldosu” metodikası (ABŞ - da və bir sıra digər ölkələrdə rəsmi olaraq tətbiq edilir). O, ticarət balans, xidmət balans, gəlirlər və cari transfertlər maddələri üzrə qiymətləndirilir. Belə saldo ölkənin xarici iqtisadi vəziyyəti haqqında kifayət qədər tam informasiya verir və milli hesablara daxil edilir. Cari əməliyyatlar üzrə balansın müsbət saldosu o deməkdir ki, ölkə aldığı mal və xidmətlərə qəbul etdiyi investisiyaya nisbətən xaricə daha çox mal və xidmət satır, xaricə daha çox investisiya qoyur. Cari əməliyyatlar balansının defisitliyi əks mənşərə deməkdir.

-“Kapital və maliyyə əməliyyatları balansının saldosu” metodikası cari əməliyyatlar balansını əks etdirən güzgüdür.

- “Rəsmi hesablaşmalar balansının saldosu” metodikası balanslaşdırıcı maddəyə aid olan “ehtiyat aktivlərindən” başqa balansın bütün maddələrinə nəzərə alır. Yəni əgər “rəsmi hesablaşmalar balansının saldosu” mənfi işarə ilə yekunlaşarsa öndə ölkə məcbur olur ki, qızılı ixrac etsin, öz ehtiyat aktivlərini satsın, xarici valyuta xərcləsin, BVF-nun kreditlərindən istifadə etsin və s.

Ümumiyyətlə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi metodoloji tövsiyələrinə görə tədiyə balansının standart komponentləri aşağıdakı kimi verilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Tədiyə balansının standart komponentləri [16]

<i>I Cari əməliyyatlar hesabı</i>
<i>1. Mal və xidmətlər</i>
1.1.Mallar
1.2.Xidmətlər
<i>2. Gəlirlər</i>
2.1.Əmək haqqı
2.2. İnvestisiyadan gəlirlər
<i>3. Cari transfertlər</i>
<i>II Kapital və maliyyə vasitələri ilə əməliyyatlar hesabı</i>
<i>4.Kapitalla əməliyyatlar hesabı</i>

4.1. Kapital transfertləri
4.2. İstehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi / satışı
5.Maliyyə hesabı
5..Birbaşa investisiyalar
5.1. Xaricə
5.1.2. Hesabat tərtib edilən ölkənin iqtisadiyyatına
5.2. Portfel investisiyalar
5.2.1. Aktivlər
5.2.2. Öhdəliklər
5.3. Törəmə maliyyə vasitələri
5.3.1. Aktivlər
5.3.2. Öhdəliklər
5.4. Sair investisiyalar
5.4.1. Aktivlər
5.4.2. Öhdəliklər
5.5. Ehtiyat aktivləri

Tədiyə balansının qurulması prinsipinə uyğun olaraq o həmişə balanslaşdırılmış olur. Müsbət yaxud mənfi saldo anlayışı onun ayrı-ayrı hissələri üçün işlədilə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədiyə balansının saldusunun mülli iqtisadiyyata təsirini birmənalı izah etmək olmaz.İqtisadi siyasətin məqsədlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı maddələr üzrə həm mənfi, həm də müsbət saldonu müsbət və mənfi planda qiymətləndirmək olar.

Tədiyə balansının daxili quruluşunu təhlil edərkən adətən ticarət balansının, cari əməliyyatlar balansının, kapitalın hərəkəti və rəsmi hesablaşmalar balansının saldosu müəyyən edilir.

Ticarət balansı yalnız malların (xidmətlərin uçotu) ixrac və idxalı arasındakı fərqdən formalaşdır. Ticarət balansının dəyişikliyinə analitik izahı dəyiliklikləri şərtləndirən amillərdən asılıdır. Məsələn əgər mənfi saldo ixracın azalması nəticəsində yaranmışdırsa onda bu milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin azalmasını göstərir və mənfi hadisə kimi baxılır. Əgər bu cür vəziyyət ölkəyə birbaşa investisiyanın daxil olması nəticəsində idxalın artımı hesabına yaranmışsa onda bu fakt milli iqtisadiyyatın zəifləməsi kimi baxıla bilməz. Belə ki, bu cür idxal birincisi, xarici investorların

ödəmələridir, ikincisi, uzunmüddətli nəticələri vardır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın real sektorlarına yatırımlar iqtisadi siyasətin əlverişliyi şəraitində xarici investisiya gələcəkdə ixracın əlavə artımına səbəb olacaqdır.

Cari əməliyyatlar üzrə balansın saldosuna bir qayda olaraq tədiyə balansının saldosunun arayışı kimi baxılır. Eyni zamanda o, daxili iqtisadi siyasətdə məhdudlaşdırıcı xarici iqtisadi amil olmaqla ölkənin maliyyələşdirməyə tələbatını müəyyənləşdirir. O, ÜDM tərkib ünsürüdür və ona birbaşa təsir edir.

Cari tədiyə balansının müsbət saldosu dünyanın digər ölkələrinə nisbətdə ölkənin netto-investor, əksinə cari əməliyyatlar üzrə mənfi saldo ölkənin dünyanın digər ölkələri qarşısında xalis borclu olması deməkdir.

Kapitalın hərəkətinin saldosu tədiyə balansının cari saldosunun vəziyyətini əks etdirən güzgüdür. Belə ki, o, real resurslar axınının maliyyələşdirilməsini göstərir. Burada beynəlxalq investisiyaya idxalın bir hissəsinin xarici investorlar hesabına maliyyələşdirildiyi zaman ticarət balansının defisitliyinin maliyyələşdirmə mənbəyi kimi baxmaq olar. Rəsmi hesablaşmaların dəyişməsi balansı saldosu qeyri-rezidentlər tərəfindən ölkənin likvidli öhdəliklərinin dəyişməsini (artmasını yaxud azalmasını) yaxud xarici ilikvidli aktivlərdə ölkənin rəami ehtiyatlarının artmasını (azalmasını) qeydə alır.

Beynəlxalq hesablaşmalar təcrübəsində təhlil üçün həmçinin xalis valyuta ehtiyatları göstəricisindən də istifadə edilir. Bu ölkənin xarici kreditrlərə borcunu ödəmək imkanlarını qiymətləndirmək üçün özünəməxsus göstəricidir. Eyni zamanda bu forsmajor şəraitdə zəruri olduqda ölkənin zəruri idxalını şəxsi valyuta vəsaiti hesanına müstəqil maliyyələşdirməni həyata keçirmək deməkdir. Mütləq kəmiyyətlərdən istifadə etmədən VEK_{id} (idxalı qarşılamaq üçün valyuta ehtiyatlarının kifayətliliyi) qiymətləndirmək üçün aşağıdakı nisbi göstəricidən istifadə edilir:

$$VEK_{id} = \frac{VE}{İÜH} \cdot 12 \text{ ay}$$

Burada, VEK_{id} - valyuta ehtiyatlarının kifayətliliyini, VE -valyuta ehtiyatlarının həcmi göstərir, $IÜH$ - idxalın ümumi həcmi,

Bu göstərici ölkənin mövcud valyuta ehtiyatları hesabına özünün idxalını nə vaxta qədər ödəmə müddəti (ay, hətta həftəlik idxal) haqqında informasiya verir. Xarici kreditlərin alınması imkanları bu göstəricinin kəmiyyətindən asılı oluyur. Belə ki, əgər bu göstərici idxalın qarşılınmasının üç aylıq səviyyəsindən az olarsa onda vəziyyət qeyri-əlvərişli hesab edilir və yeni kreditlərin əldə edilməsi imkanları borc vəsaitlərinin qaytarılmamasının əlavə risklərinin yaranması çətinliklərlə üzləşəcəkdir.

Tədiyə balansının statistikasını BVF-nun üzvü olan ölkələrin hamısında vahid metodologiya əsasında aparılır. Bundan başqa o ABŞ dollarında tərtib edilir. Bu fakt eyninövlü göstəricilərdən və vahid qiymətdən istifadə etməyə, müxtəlif ölkələrin tədiyə balansının müqayisəli təhlilini həyata keçirməyə imkan verir. Bu cür müqayisələrin informasiya bazası BVF-nun «Balance of Payments» statistik məcmuəsi çıxış edir.

Azərbaycanda tədiyə balansının qurulması beynəlxalq metodologiya əsasında tərtib edilir və ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrinin cari vəziyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri bu və ya digər aspektdən qiymətləndirilir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

2010-2015-cü illərdə Azərbaycanın tədiyə balansının əsas göstəriciləri, mln. ABŞ dolları [2]

Əsas maddələr	2010	2013	2014	2016
Cari əməliyyatlar hesabı	15020	13079	10430	-1363
Xarici ticarət balansı	19730	20621	18927	4206
Xidmətlər balansı	-1733	-4189	-6089	-3154
İlkin gəlirlər	-3467	-4121	-2582	-2472
Kapital hesabı	0	-13	-7	-40
Maliyyə hesabı	3604	6489	3419	2761

Ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi (+artım, -azalma)	10461	3841	4194	-539
---	-------	------	------	------

Tədiyə balansının xarakterizə edən məlumatlarından göründüyü kimi 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə cari əməliyyatların hesabı mənfi olmuşdur və onun həcmi 1363 mln. dollar təşkil etmişdir. Tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı real əməliyyatları xarakterizə edir. Bu hesabda əmtəllərin, xidmətlərin idxal və ixracı, cəlirlər və cari transfertlər əks edilir. Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi xarici ticarət balansının saldusunun müsbət olmasına baxmayaraq, xidmətlər balansının (-3554 min. dollar) və ilkin gəlirlərin saldusunun mənfi olması (2472 mln.dollar) ümumilikdə bu hesabın saldusunun mənfi ilə yekunlaşmasına səbəb olmuşdur.

2010-cu ildə ölkənin tədiyə balansının maliyyə hesabının saldosu 3604 mln. dollar, 2016-cı ildə isə 2761 mln. dollar olmuşdur, yəni bu hesabın saldosu müqayisə edilən dövrdə 23,4% azalmışdır. Bir sıra amillərin təsiri altında həm cari əməliyyatlar, həm də maliyyə hesabı göstəricilərinin dəyişməsi ölkənin ehtiyat aktivlərinin azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, əgər 2010-cu ildə ehtiyat aktivlərinin artımı 10461 mln. dollar təşkil etmişdirsə, 2016-cı ildə isə əksinə 539 mln. dollar azalmışdır.

Beləliklə, ölkənin tədiyə balansının quruluşunun təhlili real əməliyyatları xarakterizə edən cari əməliyyatlar balansının saldusunun mənfi olduğunu göstərir və maliyyə hesabı üzrə kapital axını hesabına onun qarşılınması təmin edilir. Amma buna baxmayaraq ümumilikdə ölkənin tədiyə balansının vəziyyətini təhlil edilən dövr üzrə məqbul hesab etmək olar. Xarici investisiya üzrə daxilolmaların, yəni ölkəyə cəlb edilmiş birbaşa investisiyaların (2010-cu ildə bunun həcmi 3347 mln. dollar, 2016-cı ildə isə 7323 mln. dollar təşkil etmişdir) həcmnin ildən-ilə artması işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin artmasına, infrastrukturun inkişafına, yeni istehsal sahələrinin yaranmasına, istehsal xərclərinin azalmasına və s. əhəmiyyətli təsir göstərir. Ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın birbaşa investisiya şəklində cəlb edilməsinin iki mühüm müsbət cəhəti

vardır. Birincisi, birbaşa investisiya xarici borcu artırmır, ikincisi, o, sabit və uzunmüddətlidir. Aktiv və öhdəliklərin dəyişməsinə özündə əks etdirən tədiyə balansının strukturunun əlverişli olması iqtisadi inkişafın əsas resurslarından biri kimi çıxış edir. Tədiyə balansının mənfi saldosu ölkədə maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığına dəlalət edir. Odur ki, bu problemə cari əməliyyatlar hesabının bütün maddələri üzrə müsbət saldoya nail olunması və portfel deyil, birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi kontekstində yanaşılması daha məqbuldur.

2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi

Xarici iqtisadi fəaliyyət ölkənin inkişafının mühüm amilidir. Qloballaşma prosesi yalnız dünya iqtisadiyyatının strukturunu dəyişmiş, həm də ölkənin daxili iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvələri xarici iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması, beynəlxalq inteqrasiya və elmi-texniki inkişafdır [9, səh. 6].. Ticarətin liberallaşdırılması və inteqrasiya dünyanın iqtisadi mərkəzlərinin dəyişməsinə gətirib çıxarmır, həm də milli iqtisadiyyat çərçivəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur ki, bunun da sosial-iqtisadi inkişaf da nəzərə alınması vacibdir.

Onu da qeyd etmək ki, iqtisadiyyatın artımına gətirib çıxaran xarici iqtisadi siyasətin seçilməsi məsələsi uzun müddətdir ki, iqtisadçılar tərəfindən öyrənilir. Xarici sektorun iqtisadi artımda rolu tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmir. Bəziləri ixraca əsaslanan iqtisadi artım strategiyasını önə çəkir. digərləri isə xarici ticarətə yönəlmiş siyasətin milli istehsalda mənfi təsir göstərdiyini qeyd edirlər.

İxrac yönümlü artımın tərəfdarları qeyd edirlər ki, belə siyasət iqtisadiyyatın ixtisaslaşmasına və müsbət miqyas səmərəsi əldə etməyə (Helpman, Krugman) gətirib çıxarır. Bundan başqa xarici bazarda rəqabət aparmaq üçün ixracat sektoru səmərəli

olmalı, yüksək ixtisalı işçilərin bazarını yaratmalı, texnologiyanı inkişaf etdirməli və genişləndirməli, xaricdən texnologiyanı almalı (Grossman, Helpman), həmçinin xarici valyutanın daxil olmasını təmin etməlidir. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi ixracın artımının iqtisadi artıma (export-led growth) müsbət təsirini nəzərdə tutur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda əks səmərə-buraxılışın ixracın həcminə təsiri də qeyd edilir (Krugman, Ghartley, Dutt, Ghosh). Müəlliflər hesab edirlər ki, ümumi daxili məhsulun həcmi məhsuldarlığın artımını və xərclərə qənaəti nəzərdə tutur ki, bu da ixracı daha səmərəli edir. Xarici ticarətin mənfi rolunu əsaslandırان nəzəriyyəyələr arasında Holland sindromu nəzəriyyəsi hesab edir ki, resursların daimi ixracı aparıcı sektorda ehtiyatların tükənməsinə gətirib çıxarır. Mübadilə məzənnəsini yüksəlməsi isə digər tip malların ixracının səmərəliliyini azalmasına səbəb olur. İxracın ölkənin buraxılışına mənfi təsir göstərməsi müşahidə edilir (Sachs, Warner).

Enerji resursları sahəsində yüksək ehtiyatı olan Azərbaycan dünya təsərrüfatında əsasən bu növ məhsulun ixracı ilə iştirak edir. Əlbəttə ki, bu da milli iqtisadiyyatın xarici sektordan asılılığını şərtləndirir.

İxracın həcmi və qiyməti, həmçinin ticarətin şəraiti tədqiqatçılar tərəfindən iqtisadiyyatın təhlili üçün istifadə edilir (Сосунов, Замулин, Полбин). Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, ixracın iqtisadi artıma təsirinin xarakteri birmənalı deyildir. İxracdan daxil olan gəlirlər ölkənin büdcəsinin formalaşdırırsa da, daxili bazarın səmərəliliyinə mənfi təsir də göstərir. Deməli, xarici sektorun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin xarakteri və istiqamətinin qiymətləndirilməsi problem müasir dövrdə olduqca vacibdir [39,səh. 4].

Xarici sektorun iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi sahəsində müxtəlif yanaşmalar vardır. Bu istiqamətdə araşdırmanı aparmaq üçün reqressiya-korrelyasiya təhlilindən istifadə ediləcəkdir. Səbəb -nəticə asılılığının öyrənilməsində bu metod geniş imkanlara malikdir. Xarici iqtisadi siyasət sahəsində düzgün idarəetmə qərarları qəbul

etmək üçün statistik-riyazi metodların, o cümlədən reqressiya-korrelyasiya təhlilinin imkanlarından maksimum yararlanmaq vacibdir.

Ölkənin iqtisadi artımına xarici sektorun təsiri çox istiqamətlidir. İqtisadi inkişafı xarakterizə edən mühüm makroiqtisadi göstərici olan ümumi daxili məhsulla ixracın həcmnin, xaric ticarətin şəraitinin və neftin qiymətinin dəyişməsinin təsirini öyrənmək üçün zəruri məlumatlar 1 saylı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1). Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi 2010-2016-cı illər ərzində bu göstəricilərin dinamikasında müxtəlif dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu da ölkənin iqtisadi inkişafına müəyyən təsirsiz ötürməmişdir. Bu meyl 1 saylı xətti qrafik daha əyani göstərir. Görüldüyü kimi 2015-ci ilə müqayisədə 2016-cı ildə ölkənin ümumi daxili məhsulu 3,1% azalmışdır. Eyni meyl ixracda da müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə ölkənin ixrac əməliyyatlarının əsas hissəsini təşkil edən neft və neft məhsullarının qiymətindəki dəyişiklik xarici ticarətin şərti indeksini də əlverişsiz meylin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. 2013-cü ildə başlayaraq xarici ticarətin şərti indeksinin qiyməti vahiddən az olmuşdur ki, bu da xarici ticarət şəraitinin ölkəmiz üçün əlverişsiz olduğunu göstərir.

Cədvəl 1

2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun, ixracın, xarici ticarətin şərti və neftin qiymət indeksləri, % [1,2,3]

İllər	Ümumi daxili məhsulun dəyişmə tempi	İxracın dəyişmə tempi	Neftin qiymət indeksi	Xarici ticarətin şərti indeksi
2010	105,0	106,9	133,0	118,6
2011	100,1	92,6	122,2	106,3
2012	102,2	95,1	99,3	102,3
2013	105,8	100,7	105,4	93,8
2014	102,8	99,0	93,9	92,5
2015	101,1	100,1	48,9	54,4

2016	96,9	94,5	82,2	81,5
------	------	------	------	------

Bu dəyişənlər arasındakı əlaqənin reqressiya modelinin parametirlərini, əlaqənin sıxlıq göstəriciləri SPSS proqramı əsasında hesablanmışdır.

Ümumi daxili məhsulun dəyişmə tempi ilə ixracın dəyişmə tempi arasındakı reqressiya-korrelyasiya təhlilinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,716(a)	,513	,415	2,30547

a Predictors: (Constant), EX

Göründüyü kimi ümumi daxili məhsulun həcmi dinamikası ilə ixracın həcmi arasında əlaqə vardır. Hesablamanın nəticələrinə görə bu iki dəyişən arasındakı əlaqənin sıxlıq göstəricisinin, yəni korrelyasiya əmsalının qiyməti 0,716 olmuşdur.

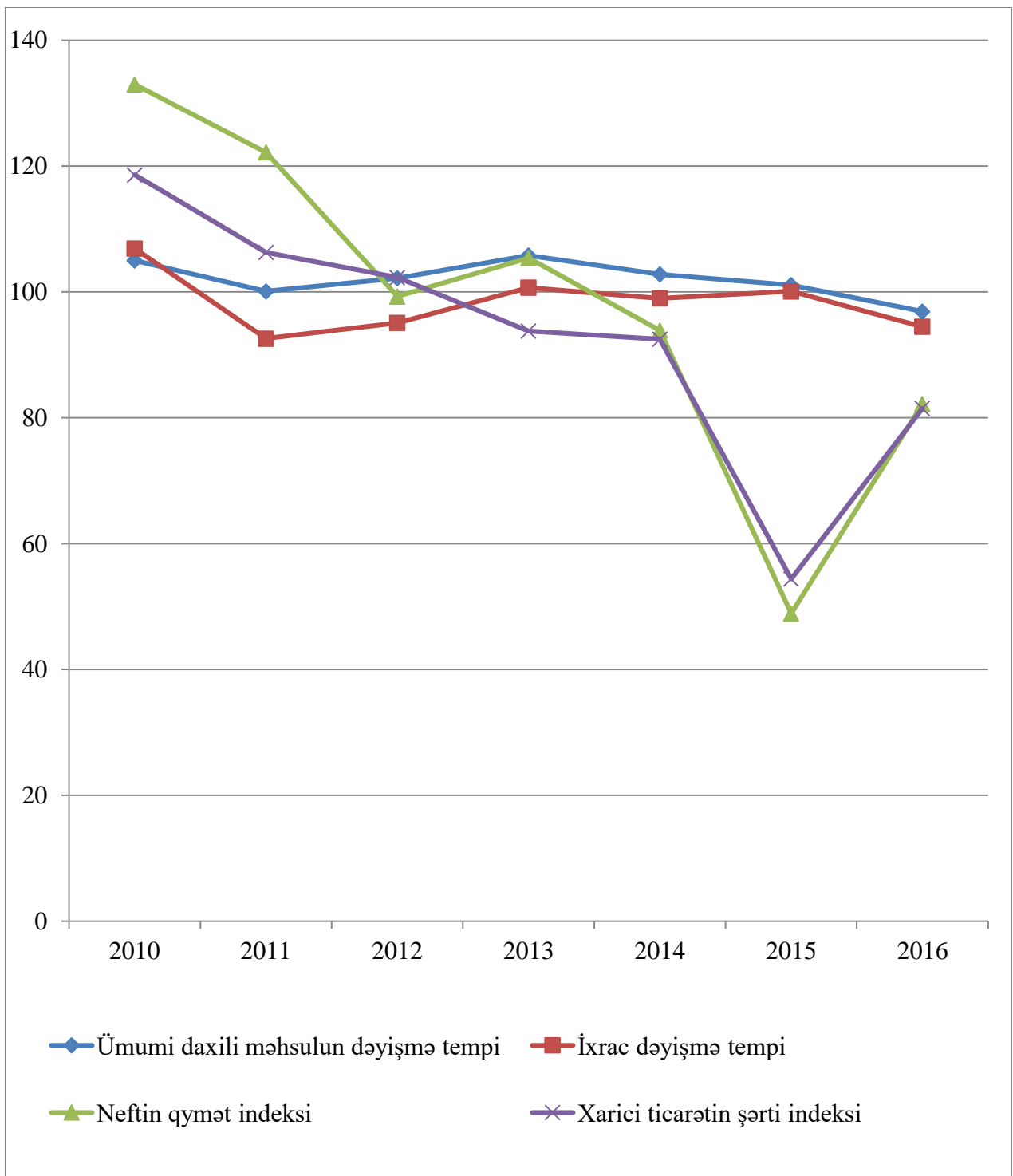
Coefficients ^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Betta		
1 (Constant)	58.092	19,153		3,033	,029
EX	,447	,195	,716	2,294	,070

a. Dependent Variable: GDP

Determinasiya əmsalının qiymətinin 0,513 olması, ümumi daxili məhsulun variasiyanın 51,3%-i modelə daxil edilən amillə müəyyən olduğunu göstərir.

Bu iki amil arasındakı reqressiya modeli $\hat{Y} = 58,1 + 0,447X + \varepsilon$ kimi olmuşdur. Bu o deməkdir ki, ixracın dinamikasının 1% dəyişməsi qarşılığında ümumi daxili məhsulun dinamikasının orta hesabla 0,447 % dəyişməsinə gözləmək olar. Elastiklik

Şək.1 2010-2016-cı illərdə ümumi daxili məhsulun, ixracın dəyişmə tempi, neftin qiymət indeksi, xaric ticarətin şərti indeksi, %

əmsalının ($E=0,431$) nəticəsinə görə, ixracın dinamikasının 1% dəyişməsi ümumi daxili məhsulun dinamikasının orta hesabla 0,4% dəyişməsinə gətirib çıxarır. Xarici ticarətin şərti indeksi ilə neftin qiymət indeksi arasındakı reqressiya-korrelyasiya təhlilinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,975(a)	,961	,942	4,97407

a Predictors: (Constant), INdoil

Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Betta		
1 (Constant)	21,403	7,460		2,869	,035
INdoil	,729	,074	,975	9,885	,000

a. Dependent Variable: TT

Xarici ticarətin şərti indeksi ilə neftin qiymət indeksi arasındakı reqressiya-korrelyasiya təhlilinin nəticələri onlar arasında nəzərəcarpacaq əlaqənin olduğunu göstərir. Korrelyasiya əmsalının 0,951 olması xarici ticarətin şərti indeksi ilə neftin qiymət indeksi arasında sıx əlaqənin olduğunu subut edir. Bu dəyişənlər arasında əlaqənin reqressiya modeli $\hat{Y} = 21,4 + 0,729X + \varepsilon$ kimi olmuşdur. Deməli, neftin qiymət indeksinin 1% dəyişməsi ölkənin xarici ticarətinin şərti indeksinin orta hesabla 0,729% dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, həyata keçirilən reqressiya-korrelyasiya təhlilinin nəticələri ölkənin iqtisadi inkişafında xarici dektorun parametrlərinin mühüm rol oynadığını göstərir

2.4.Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin statistik modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması

İstənilən fəaliyyət çərçivəsində insan heç də həmişə xətası olmayan qərarlar qəbul etməyə məcbur olur. Xətanın qiyməti bu zaman qəbul edilən qərarın miqyasından asılı olur. Konkret qərarlar qəbul edərkən fərd mövcud qaydaları, həmçinin malik olduğu təcrübəsini və formalaşan stereotipləri rəhbər tutur. Əgər vəziyyət tez-tez baş verirsə fərdə öz fəaliyyətində əməl edəcək qaydalar işləyib hazırlayır. Deməli, fərdin toplanmış şəxsi təcrübəsi əsasında onu əhatə edən reallıq haqqında müəyyən təsəvvürü yaranır. Bu təsəvvür yalnız həmin fərdə uyğundur, digər fərdlərin təsəvvür və hərəkətlərindən fərqlənir, yəni bu birtərəfli (məhdud) təsəvvürdür. Əgər ətraf aləm haqqında bu təsəvvürlər hamıda eyni olsaydı, onda çox vaxt qarşılıqlı anlaşmamanın olmamasından, həmçinin digər nöqteyi-nəzər və maraqların nəzərə alınmamasından yaranan ziddiyyətlərin, müharibələrin, qalmaqalların sayı azalardı. Son nəticədə ətraf aləm haqqında təsəvvür kimi başa düşülən hər hansı bir hadisə, vəziyyət, proses haqqında fərdin məhdud (birtərəfli) təsəvvürünü model adlandırmaq olar. O, reallığı tam və adekvat əks etdirə bilməz. Belə ki, yaranan vəziyyətlər ilduqca müxtəlifdir, fərd bütün informasiyanı tam əldə etmək və anlamaq, yaranan bütün vəziyyətlərə cavab verən səmərəli qaydanı işləyib hazırlamaq vəziyyətində deyildir. Fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyətində bu və ya digər vəziyyətin birmənalılığını müəyyən etmək üçün informasiyanın mübadiləsi zərurəti yaranır. Bəşəriyyətin gündəlik vəziyyəti artıq qeyd edilən problemləri həll etməyə imkan verən müvafiq dil işləyib hazırlamışdır. Qarşılıqlı anlaşma meyli ətraf aləm haqqında ümumi təsəvvürləri və davranış qaydalarını işləyib hazırlamağa imkan verən incəsənətdə, dində, elmdə, istehsal fəaliyyətinə daha aydın təzahür edir. Ətraf mühit haqqında bu təsəvvürlər və davranış qaydaları problemlərin bir mənalı olaraq anlanılmasına gətirib çıxaran modeldir. Deməli, istənilən modelin qərar qəbul etmək üçün baxılan vəziyyətin qiymətləndirilməsi yaxud birmənalı anlanılmasını müəyyənləşdirən məqsədi vardır.

Ümumiyyətlə, qərar qəbul edərkən xətalər bir necə səbəbdən - vəziyyət haqqında informasiyanın olmaması, əldə edilən informasiyanın qeyri-adekvat qiymətləndirilməsi, həll etmə metodlarının düzgün seçilməməsi, qəbul edilən informasiya əsasında vəziyyətin qeyri - adekvat qiymətləndirilməməsi, qəbul edilən qərarların nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməməsi - yaranır:

İqtisadi sferada qərar qəbul edərkən xətalərin nəticələri yüksək olur və ondan qaçmaq üçün iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə edilir. İqtisadi - riyazi modellər idarəetmə vasitələridir və əsaslandırılmış qərarlar qəbul edilməsi, onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi məqsədi daşıyır.

Bu və ya digər fəaliyyət haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl birmənalı olaraq vəziyyəti müəyyən etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Deməli, modelləşdirmənin əsas istiqamətlərinə aid etmək olar:

- iqtisadi obyektin vəziyyətini qiymətləndirmək,
- iqtisadi obyektin vəziyyətini və onun olduğu xarici mühiti proqnozlaşdırmaq,
- iqtisadi obyektin vəziyyətini planlaşdırmaq və s.

İqtisadi obyektin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün modelləşdirmənin tətbiqi hər bir vaxt anında onun vəziyyəti haqqında tam və etibarlı informasiyanın olmaması və bu zaman qeyri-müəyyənliyin yaranması, sərəncamda olan informasiya ilə qiymətləndirmənin qeyri-mümkünlüyü ilə bağlıdır [24].

Proqnozlaşdırma idarəedənin (menecerin) istəyindən asılı olmayaraq iqtisadi sistemin, obyektin yaxud prosesin baş verən gələcək vəziyyətini birmənalı müəyyən etməyə imkan verməlidir. Proqnozlaşdırma bir qayda olaraq iqtisadi obyektin olduğu xarici mühitin gələcək vəziyyətini qiymətləndirmək üçün həyata keçirilir.

Xarici mühitin gələcək vəziyyətini bilərək və onun iqtisadi obyekt üçün nə qədər əlverişli olduğunu qiymətləndirərək menecer belə vəziyyətin qeyri-əlverişli nəticələrini azaltmaq, belə şəraitdə iqtisadi obyektin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə öz fəaliyyətini layihələndirməlidir.

Belə tədbirlərin layihələndirilməsi planlaşdırma adlanır. Beləliklə, bütün mümkün vəziyyətlərin davranış qaydalarının tam dəstinin işlənilib hazırlanmasının mümkünsüzlüyü proqnozlaşdırmanın və planlaşdırmanın, yəni modelləşdirmənin tətbiqi zəruriliyinə gətirib çıxarır.

Modelləşdirmə idarəedənin çətin formalaşdırılan fəaliyyət sferasıdır və o idarəetmə sənəti hesab edilir. İdarəedənin modelləşdirmə ilə məşğul olması öz fəaliyyətini sistemləşdirməyə, uğur və uğursuzluğun səbəbələrini təhlil etməyə, özünün təcrübə və biliyini artırmağa və ötürməyə, öz qərarlarını əsaslandırmağa və izah etməyə imkan verir. Deməli, modelləşdirmə menecerə vəziyyətin səmərəli təhlilini aparmağa və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Planlaşdırma kimi iqtisadi proqnozlaşdırma idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Proqnozlaşdırmanın məqsədi qəbul edilən qərarların nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yaxud bütövlükdə iqtisadiyyatın və onun subyektlərini nəzərdə tutulan fəaliyyətinə uyğun olaraq gələcək haqqında təsəvvür müəyyənləşdirməkdir. İqtisadi proqnoz obyektin vəziyyəti və xarici mühit, yeni amillərin və qanunauyğunluqların ortaya çıxması, həmçinin onlarla bağlı nəticələr haqqında informasiyaya əsaslanır. Proqnoz mümkün gələcəyin elmi təhlili, onun alternativ inkişafının qurulması, tədqiqi və qiymətləndirilməsidir.

Çox vaxt təcrübədə proqnozlaşdırmanın və planlaşdırmanın vəzifələri, həmçinin metodları qarışıq salınır. Proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi xarici mühitin vəziyyətini maksimum müəyyən etməyi, onun dəyikliyi olmadan obyektin vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Proqnozun tərtibi texnikası böyük hazırlıq işləri ilə xarakterizə olunur və ona gələcək hadisələrin ssenarisinin təşkili aiddir. Ssenari obyektin proqnoz variantlarından birinin formalaşdırılmasının əsasında duran fərziyyələrin məcmusu kimi çıxış edir. Fərziyyələr həm kəmiyyət xarakteristikada, həm də hadisənin şifahi təsviri şəklində verilə bilər. Hər iki halda həm qəti, həm də ehtimallı yanaşma mümkündür. Deməli, ssenarinin təşkilinin zəruri şərti fərziyyələrin möv-

cucluğudur. İstənilən iqtisadi-riyazi modellər iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsi və strukturu, bu və ya digər proseslərin səbəbləri haqqında fərziyyəyə əsaslanaraq qurulur. Kompleks proqnozun hər bir variantı məzmunlu keyfiyyət zəminlə yanaşı, müxtəlif kəmiyyət informasiyasına əsaslanır. Bu informasiyanın ünsürləri öz növbəsində proqnozun nəticələri ola bilər. Bəzi hallarda kəmiyyət informasiyası bir sıra modellərin köməyi ilə ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir.

Əksər iqtisadi-riyazi modellər verilmiş zaman anına iqtisadiyyatın statik yanaşma əsasında öyrənilməsi ilə xarakterizə olunur. Statik iqtisadi sistem dedikdə öyrəndiyimiz zaman kəsiyində koordinatı dəyişməz sistem başa düşülür. Buna uyğun olaraq statik iqtisadi-riyazi modellər formalaşdırılarkən bütün asılılıqların eyni zaman anına aid olduğu və modelləşdirilən sistemin vaxt etibarilə dəyişməz qaldığı nəzərdə tutulur.

Dinamik sistem dedikdə zaman etibarilə dəyişən hər cür sistem başa düşülür. İqtisadi-riyazi modellərdə dinamik sistemlər iki cür – köməyi ilə müəyyən zaman anına sistemin vəziyyətinin (statistik modellər) və sistemin inkişaf prosesinin özünün təsviri - əks etdirilə bilər. Dinamik modellərin köməyi ilə iqtisadi proseslərin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması məsələləri, o cümlədən verilmiş vaxt anına iqtisadi sistemin inkişaf trayektoriyası və vəziyyəti müəyyən edilir, iqtisadi sistemin dayanıqlığı, struktur dəyişikliklər - həll edilir [32].

Qloballaşma səviyyəsinin artdığı müasir şəraitdə istənilən ölkənin iqtisadiyyatı bu və ya digər dərəcədə dünya təsərrüfatına cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət digər ölkələrlə birgə həyata keçirilən xarici ticarət, malların idxal və ixracı, xarici kreditlər və investisiyalarla sıx əlaqədar dövlətin, müəssisənin, firmanın iqtisadi fəaliyyətinin ayrıca sferası kimi xarakterizə olunur. İstehsal-təsərrüfat, təşkilati-iqtisadi və kommertiya funksiyalarının məcmusu kimi çıxış edən xarici iqtisadi fəaliyyət Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin təməl prinsiplərinin geniş yer aldığı hazırki mərhələsində sahikarlığın inkişafının mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu isə idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində və və qərar qəbul edilməsində proqnoz tədqiqat-

larına tələbi əhəmiyyətli şəkildə artırır. Bəzi alimlərin qiymətləndirmələrinə görə proqnozlaşdırmanın 150-dən çox metodu vardır. Proqnozlaşdırma metodları dedikdə retrospektiv məlumatların, proqnozlaşdırılan obyektin ekzogen (xarici) və endogen (daxili) əlaqələrin təhlili, həmçinin baxılan hadisə yaxud proseslər çərçivəsində onların ölçülməsi əsasında obyektin gələcək inkişafı barəsində müəyyən etibarlı mülahizələrin əldə edilməsinə imkan verən təfəkkür üsullarının və qaydaların məcmusu başa düşüülür. Formalaşdırma dərəcəsinə görə iqtisadi proqnozlaşdırma metodları intuitiv və formalaşdırma metodlarına ayrılır.

Statistik təhlil və proqnozlaşdırma təcrübəsində əksər modellər diamekri ekonometrik modellər kimi qurulur. Bu o deməkdir ki, dəyişənlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin modelləşdirilməsi vaxt etibarilə həyata keçirilir, ilkin məlumatlar isə zaman sıraları formasında verilir. Zaman sıraları bir necə ardıcıl zaman müddəti üzrə hər hansı bir göstəricinin qiymət sırasıdır. Hər bir zaman sırası aşağıdakı əsas komponentlərdən formalaşır:

-öyrənilən hadisənin dinamikasının ümumi istiqamətini xarakterizə edən meyl. Analitik meyl trend adlanan bəzi zaman funksiyaları ilə ifadə edilir,

-öyrənilən hadisənin dövrü tərəddüdlərini xarakterizə edən dövrü komponent. Tərəddüd sıranın faktiki səviyyəsinin trenddən kənarlaşmaları kimi çıxış edir. Mövsümü tərəddüdlər müəyyən zaman müddətində sabitdir. Konyuktur tərəddüdlər yüksək iqtisadi dövrlə bağlıdır.

-təsadüfi komponent coxlu sayda təsadüfi amillərin təsirinin nəticəsidir.

Sıranın səviyyəsi bu ünsürlərin funksiyası kimi verilə bilər. Həmin komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq dinamika sırasının ya additiv (əlavə etmə), ya da multiplikativ (çoxaldıcı) modelini qurmaq olar.

Zaman sıralarında komponentlərin tərkibini (zaman sıralarının strukturunu) müəyyən etmək üçün avtokorrelyasiya funksiyası qurulur. Avtokorrelyasiya eyni bir zaman sırasının ardıcıl səviyyələri arasındakı korrelyasiya əlaqəsidir. Qonşu sıralar arasındakı asılılıq avtokorrelyasiya əmsalının vasitəsilə qiymətləndirilir. Deməli, sosial-iqtisadi

hadisə və proseslərin dinamika sıralarında dövrlər arasındakı asılılığın qiymətləndirilməsi və onların proqnozunun nəzərə alınması alınmış nəticələrin dəqiqlik səviyyəsini xeyli artırır.

Qeyd etdiyimiz kimi bu gün keçmiş və indiki dövrlərin məlumatları əsasında iqtisadi hadisə və proseslərin proqnozlaşdırılmasının çoxlu sayda metodları vardır. Bir qayda olaraq belə proqnozlaşdırma ekstrapolyasiya metodlarına əsaslanır. Təcrübədə iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasının sadə metodlarından bir idə eksponensial hamarlaşdırma metodudur. Eksponensial hamarlaşdırma müxtəlif zaman sıralarının proqnozlaşdırılmasının ən geniş yayılmış metodudur. O, prosesi yalnız qısaməddətli dövrə proqnozlaşdırmağa imkan verir. Proqnozlaşdırmanın bu metodu kifayət qədər səmərəli və etibarlıdır. Onun başlıca üstünlüyü hesablamaların olduqca sadəliyi və müxtəlif dinamik hadisələrin çevik təsviridir. Bu metod üçün ilkin şərtin və hamarlaşdırma parametrinin seçilməsi çox vacibdir.

Sıranın hamarlaşdırma əmsalı 0-la 1 arasında süçilir. Onun qiymətinin yüksək götürülməsi, son dövrlərin proqnoz göstəriciyə daha çox təsir göstərməsi deməkdir. Hamarlaşdırma aralığına daxil olan müşahidə vahidlərin sayına görə bu əmsal $\alpha = 2/n + 1$ düsturu vasitəsilə tapılır.

Eksponensial hamarlaşdırma metodu vasitəsilə səviyyələrin hesablanması aşağıdakı düsturla aparılır.

$$EH_{t+1} = \alpha \cdot Y_t + (1 - \alpha) \cdot EH_t$$

2007-2016-cı illərdə ölkənin ixracının dinamikasındakı iki səviyyə arasındakı asılılığın olub - olmamasını qiymətləndirmək və eksponensial hamarlaşdırma metodu ilə qısa dövr üzrə proqnozunu vermək üçün zəruri olan məlumatları 1 saylı cədvəldə əks etdirək (Cədvəl 1).

Cədvəlin məlumatları əsasında aşağıdakıları hesablayaq:

$$y_t, y_{t-1} = \frac{6307,88}{10} = 630,8, \bar{y}_t = \frac{256,5}{10} = 25,7, (\bar{y}_t)^2 = 660,49, \sigma_t^2 = y_t^2 - (\bar{y}_t)^2 = 803,375 - 660,49 = 142,89.$$

2007-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının ixracının
həcmi, mlrd. dollar

İllər	İxracın , həcmi, y_t	Bir il sürüşdürülməklə İxracın həcmi, y_{t-1}	$y_t y_{t-1}$	y_t^2	y_{t-1}^2
2007	6,1	-	-	37,21	-
2008	47,8	6,1	291,58	2284,84	37,21
2009	14,7	47,8	702,66	216,09	2284,84
2010	26,6	14,7	391,02	707,56	216,09
2011	34,4	26,6	915,04	1183,36	707,56
2012	34,2	34,4	1176,48	1169,64	1183,36
2013	32,8	34,2	1121,76	1075,84	1169,64
2014	30,2	32,8	990,56	912,04	1075,84
2015	16,6	30,2	501,32	275,56	912,04
2016	13,1	16,6	217,46	171,61	275,56
Yekun	256,5	243,4	6307,88	8033,75	7862,14

Hesablanmış qiymətləri avtokorrelyasiya əmsalının aşağıdakı düsturunda yerinə qoysaq sürüşdürülmüş sıralar arasındakı asılılıq səciyyələndirən kəmiyyəti almış olarıq.

$$\text{Belə ki, } r = \frac{\sum y_t y_{t-1} - (\bar{y})^2}{\sum \sigma_t^2} = \frac{6307,88 - 660,49}{142,89} = 39,52$$

Ölkənin ixracının dinamika sırasının təhlili əsasında əldə edilmiş avtokorrelyasiya əmsalını 5%-lik cədvəl qiyməti ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, avtokorrelyasiyanın faktiki qiyməti ($r = 39,52$) cədvəl qiymətindən (0.36) böyük olduğuna görə tədqiq edilən sırada avtokorrelyasiyanın mövcud olması haqqında nəticə çıxarmaq olar.

Avtoreqressiya modelinin parametirləri aşağıdakı tənliklər sistemini həll etməklə tapılır:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum y_{t-1} = \sum y_t \\ a_0 \sum y_{t-1} + a_1 \sum y_{t-1}^2 = \sum y_t y_{t-1} \end{cases}$$

Cdvəldən aşağıdakılar məlumdur:

$$n = 10, \sum y_t = 256,5, \sum y_{t-1} = 243,4, \sum y_{t-1}^2 = 7862,14, \sum y_t y_{t-1} = 6307,88$$

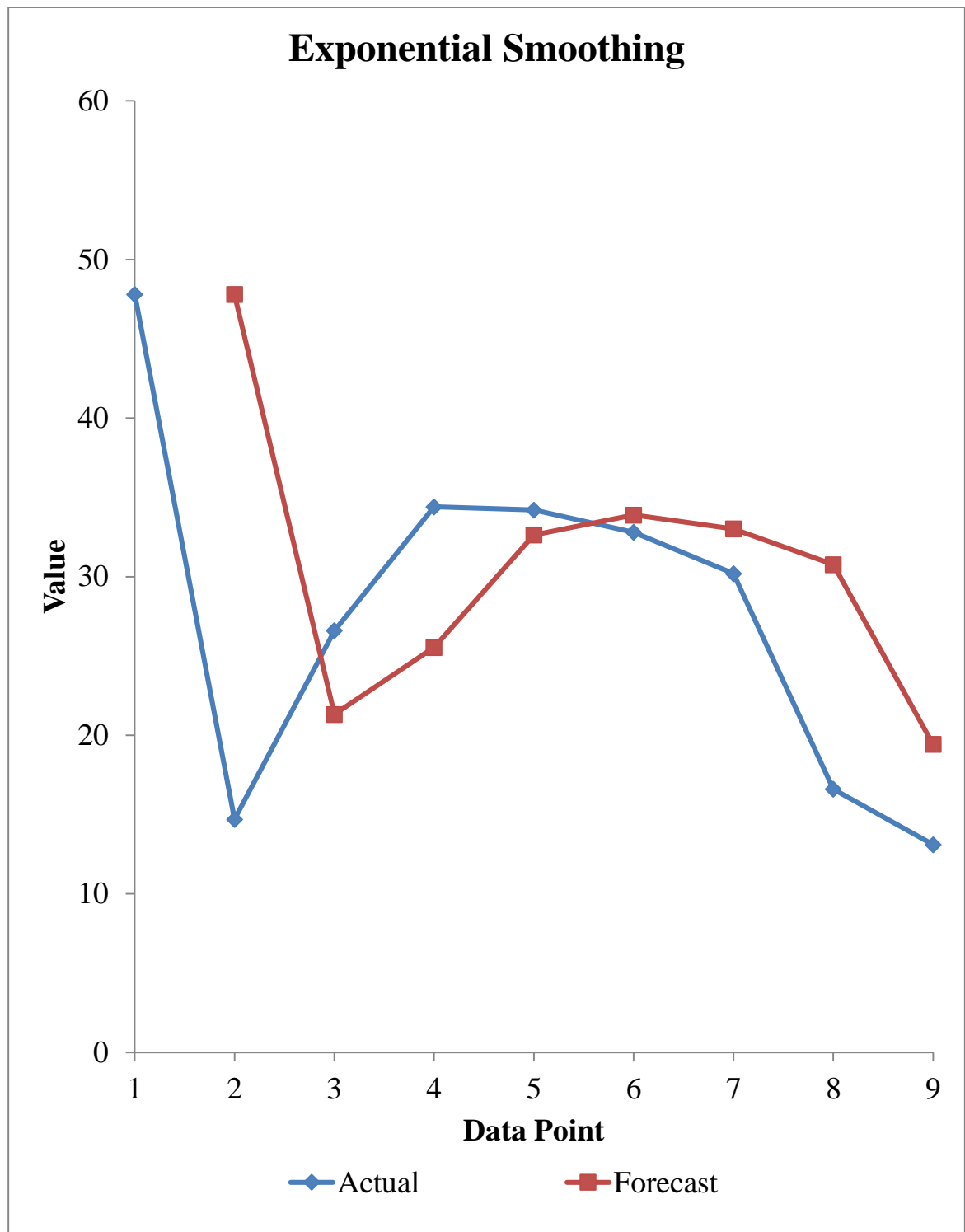
Bunları tənliklər sistemində yerinə qoyub, tənliklər sistemini həll etsək, onda avtoreqressiya modelinin parametirlərini tapa bilərik. Belə ki,

$$\begin{cases} 10a_0 + 243,4a_1 = 256,5 \\ 243,4a_0 + 7862,14a_1 = 6307,88 \end{cases}$$

Buradan, $a_0 = 24,85$, $a_1 = 0,033$. Deməli, 2007-2016-cı illərdə ölkənin ixracının bir addımlı avtoreqressiya modeli $\hat{y}_t = 24,85 + 0,033y_{t-1}$ şəklində olacaqdır. y_{t-1} -in qiymətlərini avtoreqressiya modelində yerinə qoysaq ixracın hamarlaşdırılmış qiymətlərini alarıq.

Hesablamanın nəticələri avtoreqressiya modeli əsasında ixracın hesablanmış nəzəri səviyyələrinin cəmi faktiki səviyyələrin cəminə təxminən bərabər olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, avtoreqressiya modeli dinamika sırasının ardıcıl səviyələri arasındakı asılılığı kifayət qədər yaxşı əks etdirir.

Eksponensial hamarlaşdırma metodu ilə ixracın həcmnin proqnoz göstəricilərini hesablamaq üçün ilk növbədə hamarlaşdırma parametrlərinin kəmiyyətini tapmaq lazımdır. Qeyd etdiyimi düstur əsasında hamarlaşdırma parametrlərinin kəmiyyəti 0,2 alınır. Proqnoz səviyyələrdə parametrlin məhz bu qiymətinə görə hesablanacaqdır. İlk məlumatları, yəni 2007-2016-cı illər üzrə ölkənin ixracının həcmi SPSS proqramı vasitəsilə eksponensial hamarlaşdırma metodu ilə proqnoz qiymətlərini hesablasaq alınmış nəticələrin 1 saylı qrafikdə əks etdirə bilərik.

Şək. 1. 2007-2016-cı illərdə ölkənin ixracının həcmində eksponensial hamarlaşdırılması

Hər bir halda, yəni hesablanmış səviyyələrinin hər biri üzrə proqnozun dəqiqliyi məqbuldur, ona görə ki. orta nisbi xəta 20-50% aralığındadır.

Qurulmuş avtoregressiya modelində 2016-cı ilin ixracının həcmi nəzərə almaqla 2017-ci ildə ixracın gözlənilən həcmi tapa bilərik. Bunun həcmi 25,3 mlrd. manat təşkil edəcəkdir. Bu proqnoz göstəricini modeldə nəzərə alaraq 2018-ci ilin ixracının gözlənilən həcmi isə 25,7 mlrd. manat olacağı nəticəsinə gələ bilərik. Deməli, bir addımlı əlaqə modeli proqnoz göstəricisini hesablayarkən yalnız əvvəlki bir dövrün səviyyəsinin təsirini əks etdirir. Əgər tədqiqat prosesində əvvəlki bir dövrün deyil daha çox, məsələn iki və üç dövrün səviyyəsinin təsirini nəzərə almaqla proqnozun verilməsi tələb olunarsa onda eyni metodika əsasına həm iki, həm də üç addımlı avtoregressiya modellərini qurmaq lazımdır. Bu cür yanaşma proqnozun dəqiqliyini xeyli artırır.

Beləliklə, avtoreregressiya və eksponensial hamarlaşdırma metodu qısamüddətli proqnozların işlənilib hazırlanmasında daha səmərəlidir. Birincinin əsas üstünlüyü təsadüfi amillərin təsirini nəzərə alması, ikincinin isə hesablamaların sadəliyi və ilkin informasiyanın çəkisini nəzərə almaq imkanının olmasıdır.

NƏTİCƏ

Magistr dissertasiya işində makroiqtisadi təhlilin mühüm informasiya sistemi kimi çıxış edən milli hesablar sisteminin məlumatları əsasında ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf meyli və dinamikası, onun quruluşu və iqtisadi inkişafa təsiri statistik təhlil edilmiş, həmçinin bəzi göstəricilərinin proqnozu verilmişdir. Tədqiqat prosesində nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan aşağıdakı nəticələr müəyyənləşdirilmişdir:

1. Milli Hesablar Sisteml (MHS) makrosəviyyədə bazar iqtisadiyyatının inkişafının təsviri və təhlili üçün praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində istifadə edilən müasir informasiya sistemidir. Bu sistem müxtəlif iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi prosesində iqtisadi agentlər arasında məhsulların hərəkət və onların maliyyə ekvivalentləri axınını əks etdirən qarşılıqlı əlaqədə olan balanslar (hesablar) əsasında ölkə və onun regionları səviyyəsində iqtisadi fəaliyyəti izləməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

2. Milli hesablar sistemi iqtisadiyyatın inkişafının və onun nəticələrinin statistikasının ən geniş yayılmış balans metodudur və o, mal və xidmətlərin istehsalının nəticələrini, iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərindən əldə edilən gəlirlərin formalaşma mənbələrini, onların yaradılmasında, bölgüsündə və istifadəsində hər bir institusional vahidin, iqtisadiyyatın hər bir sektorunun və sahəsinin payını və rolunu, həmçinin milli sərvətin yığılmasını əks etdirir. Milli hesabdarlığın nəqsədi müəyyən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini əyani şəkildə rəqəmli təsvirini verməkdən ibarətdir. Milli hesablar sistemi hesabların qapalı sistemi və bir sıra əlavə cədvəllərin köməyi ilə iqtisadi proseslərin xarakterini göstərməyə və əsas makroiqtisadi göstəriciləri hesablamağa imkan verir.

3. Milli hesablar sistemində qalan dünya rezident vahidlərlə əməliyyatlarda iştirak edən bütün qeyri-rezident vahidləri əhatə edir. Qalan dünya üçün hesablar yaxud cədvəllərdə yalnız rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı əməliyyatlar, yaxud rezidentlərin qeyri-rezidentlərə və əksinə öhdəlikləri kimi digər iqtisadi münasibətlər qeydə alınır.

Qalan dünyaya həmi ölkənin coğrafi ərazisində yerləşən bəzi institusional vahidlər (səfirlik, konsulluq, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar kimi xarici anklavlar) də daxil edilir. Beləliklə, qeyd edilənlərdən aydın olur ki, “qalan dünya (rest of the world) hesabında” rezident institusional vahidlər və qeyri-rezident vahidlər arasındakı əməliyyatlar əks etdirilir. Ona görə də milli hesablar sistemində “qalan dünyaya” bütün qeyri-rezident vahidlərin milli iqtisadiyyatla qaşılıqlı fəaliyyətini özündə birləşdirən xüsusi institusional sektor kimi baxılır.

4. “Qalan dünya” sektoru həmin ölkənin rezident institusional vahidləri ilə əməliyyat həyata keçirən qeyri-rezident vahidlərdən ibarətdir. Onun hesabları ölkənin milli iqtisadiyyatının “qalan dünyanın” iqtisadiyyatı ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin ümumiləşdirilmiş təsvirini təmin edir. Başqa sözlə desək, MHS-də “qalan dünya” sektoru ölkənin rezidentləri ilə qeyri-rezidentlər arasındakı bütün əməliyyatları əks etdirir. MHS-2008-də “qalan dünya” sektoru üçün mal və xidmətlərlə, ilkin gəlirlər və cari transfertlər, kapitalla bağlı əməliyyatlar, maliyyə və aktivlərin sair dəyişməsi hesablarının, həmçinin aktiv və passivlər balansının qurulması nəzərdə tutulur. “Qalan dünya” sektorunun bütün hesabları qeyri-rezidentlər nöqtəyi-nəzərindən tərtib edilir və ona görə də bu hesabların “resurs” hissəsində qeyri-rezidentlərin rezidentlərdən əldə etdiyi, “istifadədə” isə qeyri-rezidentlərin rezidentlərə verdiyi (ötürdüüyü) iqtisadi dəyər əks etdirilir. Sektor üzrə tərtib edilən hesablar əsasında formalaşan informasiya bazası ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatında iştirak dərəcəsini, həmçinin bu sektorun cari vəziyyətini statistik təhlil etməyə və perspektiv inkişaf istiqamətlərini əsaslandırmağa imkan verir.

5. “Qalan dünya” sektorunun tərtib edilən hesablarının verdiyi imkanlar çərcivəsində ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətini bu və ya digər aspektdən təhlil etmək məqsədilə statistik göstəricilərin təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

1.Xarici ticarətin həcm göstəriciləri: ixracın, idxalın, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi, xarici ticarətin saldosu, reeksport, reimport),

2. Ölkənin dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya göstəriciləri: ixrac, idxal və xarici ticarət dövriyyəsinin kvotası,

3. Xarici iqtisadi əlaqələrin dinamikası göstəriciləri: əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın (idxalın) nisbi dəyişməsi, ixracın, idxalın və xarici ticarət dövriyyəsinin nicbi dəyişməsi, ixracın (idxalın) dəyişmə tempinin ÜDM-nin dəyişmə tempini qabaqlaması (geri qalması) əmsalı, əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın (idxalın) nisbi dəyişməsinin əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un nicbi dəyişməsində asılılığı (elastiklik) əmsalı,

4. Xarici iqtisadi əlaqələrin quruluş göstəriciləri: ölkələr və regionlar üzrə xarici iqtisadi əməliyyatların coğrafi və mal quruluşu,

5. Xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticə göstəriciləri: tədiyə balansı, əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın, idxalın, xarici ticarət dövriyyəsinin, investisiyanın, ölkənin xarici borcunun həcmi. Bunlarla yanaşı iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün dünya ticarətində ölkənin fəallığını, kapitalın beynəlxalq hərəkətini və s. xarakterizə edən göstəricilərdən də istifadə edilməsi zəruridir.

6. Azərbaycanın sənaye kompleksinin strukturu ölkə iqtisadiyyatının açıqlığına və onun xarici bazara istiqamətlənməsinə imkan vermişdir. Ölkənin inkişafının əsas prioritetlərindən biri ixracdır ki, bu da ÜDM əsas hissəsini təşkil edir. Son dövrlərdə xarici ticarətin dinamikası onun həcmnin artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da elmi-texniki və tranzit potensialının artması, inteqrasiya proseslərində iştirakla, həmçinin dünyanın digər ölkələri və regionları ilə ticarət-iqtisadi münasibətlərin diversifikasiyası ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərində dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrə xüsusi fikir verilmişdir. 2016-cı ildə Azərbaycanın dünyanın 172 dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 10.5%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 89.5%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşür. Dövlətimizin Türkiyə, İtaliya, Rusiya, Birləşmiş Krallıq, Almaniya, ABŞ, Fransa, Yaponiya, İsrail və Çin ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur. (Ümumi ticarətdə bu ölkələrin payı 67.1% təşkil etmişdir). Rəsmi statistikanın məlumatları 2012-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin

43.9 mlrd. dollar, 2016-cü ildə isə 21,6 mlrd. dollar həcmində olduğunu göstərir ki, bu da öyrənilən dövrdə azalmanın 51% olduğunu göstərir. 2013-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 64.3%-ni ixrac, 35.7%-i isə idxal təşkil etmişdir. Bu ildə ixracın həcmnin idxaldan artıq olması xarici ticarət balansının müsbət olması ilə nəticələnməsinə gətirib çıxarmışdır.

7. 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə ölkənin tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı mənfi olmuşdur və onun həcmi 1363 mln. dollar təşkil etmişdir. Tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı real əməliyyatları xarakterizə edir. Bu hesabda əmtəllərin, xidmətlərin idxal və ixracı, cəmlər və cari transfertlər əks edilir. Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi xarici ticarət balansının saldosunun müsbət olmasına baxmayaraq, xidmətlər balansının (-3554 mln. dollar) və ilkin gəlirlərin saldosunun mənfi olması (2472 mln.dollar) ümumilikdə bu hesabın saldosunun mənfi ilə yekunlaşmasına səbəb olmuşdur. 2010-cu ildə ölkənin tədiyə balansının maliyyə hesabının saldosu 3604 mln. dollar, 2016-cı ildə isə 2761 mln. dollar olmuşdur, yəni bu hesabın saldosu müqayisə edilən dövrdə 23,4% azalmışdır. Bir sıra amillərin təsiri altında həm cari əməliyyatlar, həm də maliyyə hesabı göstəricilərinin dəyişməsi ölkənin ehtiyat aktivlərinin azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, əgər 2010-cu ildə ehtiyat aktivlərinin artımı 10461 mln. dollar təşkil etmişdirsə, 2016-cı ildə isə əksinə 539 mln. dollar azalmışdır.

8. Ölkənin tədiyə balansının quruluşunun təhlili real əməliyyatları xarakterizə edən cari əməliyyatlar balansının saldosunun mənfi olduğunu göstərir və maliyyə hesabı üzrə kapital axını hesabına onun qarşılınması təmin edilir. Amma buna baxmayaraq ümumilikdə ölkənin tədiyə balansının vəziyyətini təhlil edilən dövr üzrə məqbul hesab etmək olar. Xarici investisiya üzrə daxilolmaların, yəni ölkəyə cəlb edilmiş birbaşa investisiyaların (2010-cu ildə bunun həcmi 3347 mln. dollar, 2016-cı ildə isə 7323 mln. dollar təşkil etmişdir) həcmnin ildən-ilə artması işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin artmasına, infrastrukturun inkişafına, yeni istehsal sahələrinin yaranmasına, istehsal xərclərinin azalmasına və s. əhəmiyyətli təsir göstərir. Ölkə iqtisadiyyatına xarici kapi-

talın birbaşa investisiya şəklində cəlb edilməsinin iki mühüm müsbət cəhəti vardır. Birincisi, birbaşa investisiya xarici borcu artırmır, ikincisi, o, sabit və uzunmüddətlidir. Aktiv və öhdəliklərin dəyişməsinə özündə əks etdirən tədiyə balansının strukturunun əlverişli olması iqtisadi inkişafın əsas resurslarından biri kimi çıxış edir. Tədiyə balansının mənfi saldosu ölkədə maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığına dəlalət edir. Odur ki, bu problemə cari əməliyyatlar hesabının bütün maddələri üzrə müsbət saldoya nail olunması və portfel deyil, birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi kontekstində yanaşılması daha məqbuldur.

9. Ölkənin iqtisadi artımına xarici sektorun təsiri çox istiqamətlidir. İqtisadi inkişafı xarakterizə edən mühüm makroiqtisadi göstərici olan ümumi daxili məhsulla ixracın həcmi, xaric iticarətin şəraitinin və neftin qiymətinin dəyişməsinin təsirini reqressiya-korelyasiya metodu ilə öyrənilmişdir. Reqressiya-korrelyasiya təhlilinin nəticələri ölkənin iqtisadi inkişafında xarici sektorun parametrlərinin mühüm rol oynadığını göstərmişdir.

10. Keçmiş və indiki dövrlərin məlumatları əsasında iqtisadi hadisə və proseslərin proqnozlaşdırılmasının çoxlu sayda metodları vardır. Avtorereqressiya və eksponensial hamarlaşdırma metodu qısamüddətli proqnozların işlənilib hazırlanmasında daha səmərəlidir. Birincinin əsas üstünlüyü təsadüfi amillərin təsirini nəzərə alması, ikincinin isə hesablamaların sadəliyi və ilkin informasiyanın çəkisini nəzərə almaq imkanının olmasıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xarici ticarəti, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2017, 230 c.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2017, 812 c.
3. Azərbaycanda qiymətlər, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2017, 72 c.
4. Azərbaycanın milli hesabları, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2017, 154 c.
5. Abbasbəyli A.N. “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”, dərslik, Bakı, 2007
6. Bayramov V. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri genişlənmir, “Xalq qəzeti”, 01.07, 2016
7. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin statistik tədqiqi, Dissertasiya, Bakı, 2004, 167 c
8. Əliyev Ə.İ. Statistika, dərs vəsaiti, ADİU, Bakı, 2013
9. Qənbərov F., “Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım”, Bakı, Elm, 2012.
10. Milli hesablar və maliyyə statistikasi üzrə metodoloji sənəd, ARDSK, 2014, 48 s
11. Məmmədov Z.F. “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri”, Bakı, 2004
12. Mirabdullayev A.M.. Müstəqil Dövlətlər Birliyi müasir beynəlxalq münasibətlərdə: monoqrafiya / A. M. Mirabdullayev; elmi red. H. C. Əlibəyli.- Bakı: Elm, 2012.- 196 s.
13. Muradov Ş. M. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətləri: monoqrafiya / AMEA İqtisadiyyat İnstitutu; .- Bakı: Elm, 2008.- 188 s.
14. Məmmədli, O.Q. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi: dərs vəsaiti / O. Q. Məmmədli, M. İ. İsmayılov, F. İ. İsmayılov; elmi red. Ş. M. Muradov.- Bakı: MBM, 2008.- 560 s

15.Şəkərəliyev A.Ş., “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər”, monoqrafiya, Bakı 2009, 321 c

16.Yaqubov S.M.Əliyev Ə.İ.Statistika, Dərslik, ADİU,2015

17.Vəliyev D.Ə., “Azərbaycanın qlobal maliyyə-iqtisadi mühitə inteqrasiyasının aktual problemləri”, iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2010

17.Аброскин А. Перспективы использования современной версии СНС при формировании информационной базы макроэкономического анализа и прогнозирования Вопросы статистики. №8. 2015, стр. 3-9

18.Балабанов, И.Т. Внешнеэкономические связи: учеб. пособие / И.Т. Балабанов, А.И. Балабанов. - М.: Финансы и статистика, 2012, 243 с.

19.Богданова Е.Л., Чупланов А.Н. Таможенная статистика внешней торговли. - СПб: СПбГУ ИТМО, 2010. - 66 с.

20.Воронкова О.Н., Пузакова Е.П. Внешнеэкономическая деятельность: организация и управление. М.: Экономистъ, 2007. 495 с.

21.Григорук Н.Е. Статистика внешнеэкономических связей. - М.: Финансы и статистика, Издательство: "МГИМО-Университет", 2014. - 272 с

22.Дружинина И.В. Статистика внешнеэкономической деятельности: учебное пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. / И. В. Дружинина, О. В. Тарасова. - Тюмень: ТИУ, 2016. – 195 с.

23.Иванов Ю.Н.Казаринова С.Е.Карасева Л.А. Основы национального счетоводства: Учебник-М,ИНФРА-М,2005, 480 с

24.Кравцов, М.К. Система эконометрических моделей для анализа и краткосрочного прогнозирования основных макроэкономических показателей Республики Беларусь / М.К. Кравцов, А.В. Пашкевич, Н.М. Бурдыко, О.И. Гаспадарец // Экономика и управление. – 2017. – № 3. – С. 69–80

25. Косарев А.Е., Р.Х. Габдрахимова. Сбалансированность статистики внешней торговли: вопросы и пути их решения В регионе СНГ, Вопросы статистики, №7, 2014, стр. 17-27

26. Ковальчук, В.В. Методологические основы анализа эффективности внешней торговли / В.В. Ковальчук; под науч. ред. чл.-кор. НАН Беларуси, д-ра экон. наук, проф. В.Ф. Медведева. - Минск: Право и экономика, 2014.

27. Лебедев Д.С. Методическое обеспечение анализа внешнеторговых связей страны, Российский внешнеэкономический вестник, №3 -2014, стр. 56-72

28. Новиков, М.М. Изменения в СНС 2008 года, влияющие на величину, структуру и динамику валового внутреннего продукта/М.М. Новиков. Бухгалтерский учет и анализ, №3, 2010. стр. 43-51

29. Образцова, О. И. Система национальных счетов [Текст] : учеб. / О. И. Образцова, О. В. Копейкина ; Гос. уннт - Высшая школа экономики. - М. : Изд.дом ГУ ВШЭ, 2008. - 460 с

30. Петрович П. А. Фактор валютного курса во внешней торговле ведущих стран, дисс.канд.экон.наук, Москва, 2017, 200 с

31. Пешко, Д.А. Платежный баланс (сравнительный анализ, интегральная оценка, краткосрочный прогноз) / Д.А. Пешко, С. С. Полонник. – Минск: Информстат Минстата Республики Беларусь, 2009 – 134 с

32. Полбин А.В. Построение динамической стохастической модели общего равновесия для экономики с высокой зависимостью от экспорта нефти // Экономический журнал ВШЭ. № 2, 2013. стр.8-14

33. Растворцева С.Н. Основные направления влияния внешнеэкономических факторов на развитие регионов // Российское предпринимательство. – Том 16. – № 23. 2015– стр. 419-425.

34. Рекомендации по вопросу соответствия данных платежного баланса и данных статистики внешней торговли товарами. М.: Статкомитет СНГ, 2014

35. Руденков В.М. Организация и управление внешнеэкономической деятельностью. Мн., МГЭИ. 2015. 367 с.
36. Саблина Е.А. К вопросу об использовании системы национальных счетов в анализе финансов России, Вопросы статистики, №6, 2007, стр.23-36
37. Статистика международной торговли товарами: концепции и определения, 2010 г. Нью-Йорк: ООН, 2011
38. Хасбулатов Р.И. Международные экономические отношения: Учебник-М.: -Юрайт, 2014. - 910 с
39. Хвостова И. Е., Смолякова Е.Е., Роль экспорта и условий торговли в стране с ресурсной зависимостью, вопросы экономики, №4, 2014, стр.4-15
40. Цимайло, А.В. Платежный баланс и валютный курс в современных международных экономических отношениях дис. д-ра экон. наук – М.: РАН, Институт Европы, 2015. 343 с.
41. Begg D. Economics, 10th Edition / Begg D., Dornbusch R., Fischer S., Ver-nasca G. – L.: McGraw-Hill Education, 2011. – 716 p
42. Export and Import Price Index Manual. Theory and Practice. – Washing-ton: IMF. – 2009. – 705 p.
43. System of National Accounts 2008, European Commission, International Mone-tary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank, New York, 2009, 722 p
44. Zestos G.K., Tao X. Trade and GDP Growth: Causal Relations in the United States and Canada // Southern Economic Journal. 2012. Vol. 68, No. 4, 859-874
45. <https://www.stat.gov.az/>
46. <http://www.imf.org/>
47. <http://unstats.un.org/>
48. <https://www.cia.gov/>